

ART RUPESTRE AL MONTGÓ.

Josep A. Casabó i Bernad
 Enric Martínez (fotografia)
 Jesús Sanpedro (calcs)

El montgó: aspectes geogràfics i biològics.

El Montgó és un impressionant massís muntanyenc costaner de 753m. situat en l'extrem nord-est del Prebètic extern. La seva riquesa faunística i, sobretot, botànica li ha valgut el qualificatiu de Parc Natural, encara que la seva importància arqueològica no en resta a la saga.

L'extrem nord-oriental de la província d'Alacant presenta la peculiaritat de ser un punt d'inflexió en la configuració costanera de gran transcendència des del punt de vista orogràfic i climàtic.

Al nord s'estén una costa baixa i arenosa de direcció NW-SE, esquitxada de grans marjals i albuferes. Al sud, les serres Prebètiques incideixen perpendicularment sobre la mar, fracturant-se i enfonsant-se fins a conformar una costa plena de penya-segats només trencada per la desembocadura de petits rius i torrents que drenen l'interior muntanyenc.

En aquestes cales es desenvolupen petites albuferes y saladers separats de la mar per antigues restingues.

El Montgó no és sinó el més septentrional dels massissos muntanyencs, l'altura, el relleu i l'orientació en direcció E-W del qual constitueix una barrera considerable i a més, és possible distingir una cara nord ombrívola i una vessant meridional més assolellada i seca.

Una altra característica del Montgó deriva de la seva orografia accidentada, plena de farallons roquissos en què s'obrin nombroses coves i balmes que aprofitaren d'abric molts pobles prehistòrics o van ser el suport del seu art.

Per últim, no hem d'oblidar que el Montgó és i fou, almenys des del començament de l'Holocè, un massís costaner, en els vorells dels penya-segats del qual es donaren les condicions òptimes a la vida humana, explotant els recursos alternativament costers o continentals, segons l'oscil·lació de la temperatura terrestre.

Les ocupacions prehistòriques en l'entorn geogràfic.

En el tram costaner de la Marina s'ha vingut succeint en els darrers anys una sèrie de descobriments arqueològics de gran interès que ha col·locat aquesta comarca en el lloc que li pertoca dins el context de la Mediterrània peninsular. (fig. 1).

Sembla que les ocupacions més antigues corresponen al Paleolític Mitjà,

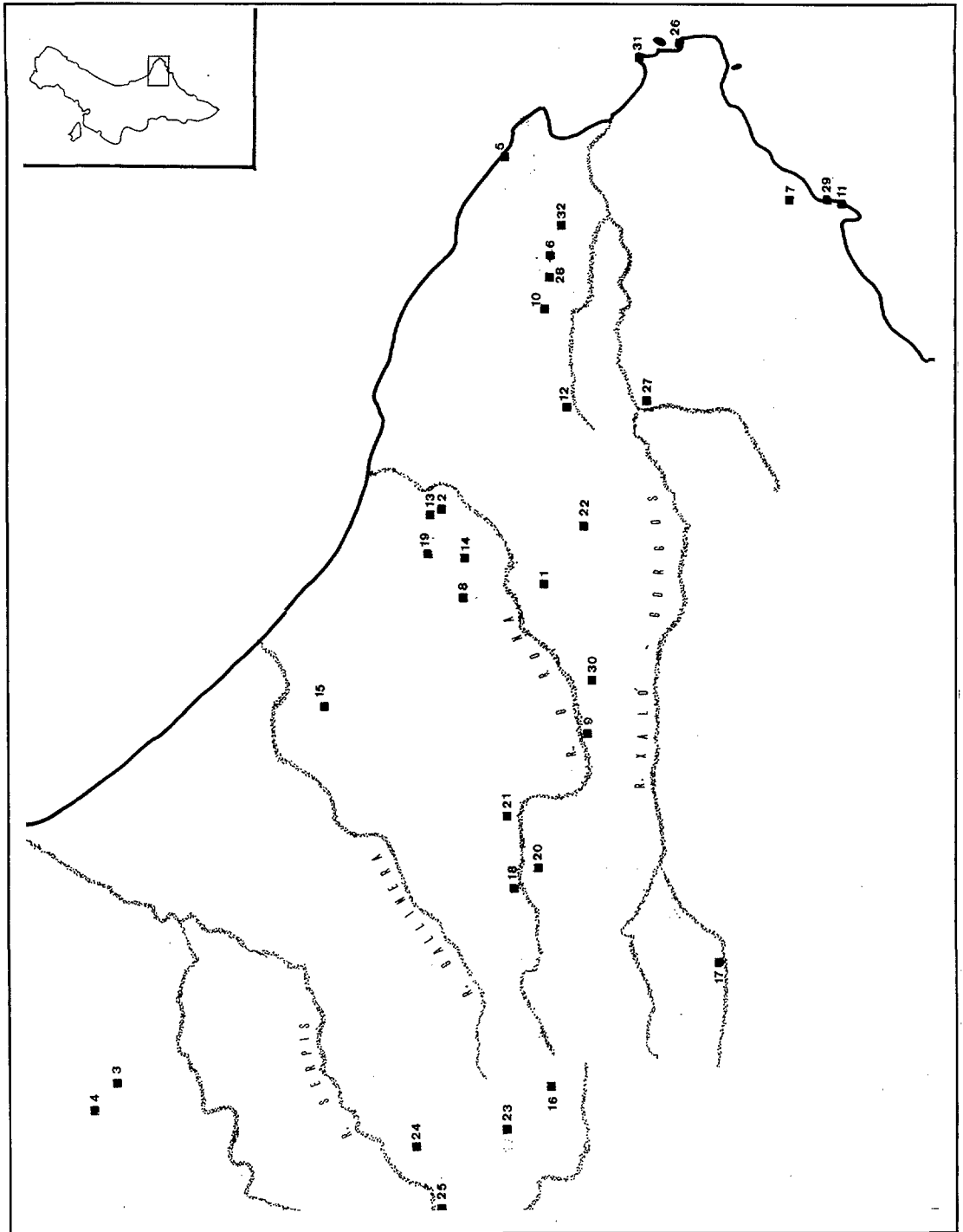

Fig. 1

documentat a la Cova de les Calaveres (Aparicio, 1982) i a la del Corb (Villaverde, 1984 i Sarrión, 1990). En ambdós casos l'escassetat de materials o la pèrdua d'ells ens obliga a mantenir les lògiques reserves.

El Paleolític Superior és una de les etapes que més recents i importants novetats ha proporcionat. S'inicia en un moment indeterminat de l'Aurinyacià de Cova Foradada, on a una escassa, però representativa indústria lítica, se li suma un interessant conjunt faunístic, molt poc especialitzat, amb restes d'ase, cavall, bou, cérvol i algun carnívor com el lleopard.

El Solutreogravetià i el Magdalenianà estan ben representats en el propi massís del Montgó: Cova del Montgó i Alqueria de Ferrando (Casabó, 1990) i en les rodalies: Cendres (Villaverde, 1981), Cova del Moro, Cocoví, Penya del Cingle, Segària (Casabó 1990), Calaveres (Aparicio, 1982) i Cova del Barranc de l'Infern (Cacho i Ripoll 1987).

En relació amb aquests jaciments s'han d'entendre les troballes amb art parietal paleolític de l'interior de la comarca: Cova Fosca, Cova d'En Reinós i Cova de l'Aliga (Hernández et al., 1988), als quals possiblement s'han d'unir, en breu, nous jaciments, hui en estudi.

L'Epipaleolític, ben documentat en els moments inicials i centrals (Cacho, 1988), està començant a oferir una interessant informació després del descobriment d'una cavitat a la Serra de Segària i les excavacions de Santa Maira (Aura, in fieri), Tossal de la Roca i Barranc de la Foradada, on s'estan estudiant les profundes transformacions dels últims grups epipaleolítics.

En el nivell III d'aquest últim jaciment, cap al 6.130 ± 140 BP (data calibrada entre 7.289 i 6.679 BP), hom documenta un grup de caçadors-recol·lectors, amb una indústria sobre ascles molt poc elaborada, que explotaven els recursos alimentaris que els oferia els penya-segats costaners, en especial marisc i peix.

Aquesta nova informació dona interessants novetats al model de neolitització a la comarca, però no correspon ara avaluar detalladament les conseqüències que d'ella es deriven.

Sobre aquest substrat Epipaleolític evolucionat incideix el procés de neolitització, alguns exemples més interessants del qual disten a pocs quilòmetres del Barranc del Migdia.

De la importància del Neolític en les nostres terres, ens en donen fe els nombrosos jaciments amb art rupestre macroesquemàtic, llevatí o esquemàtic (Hernández et al. 1988).

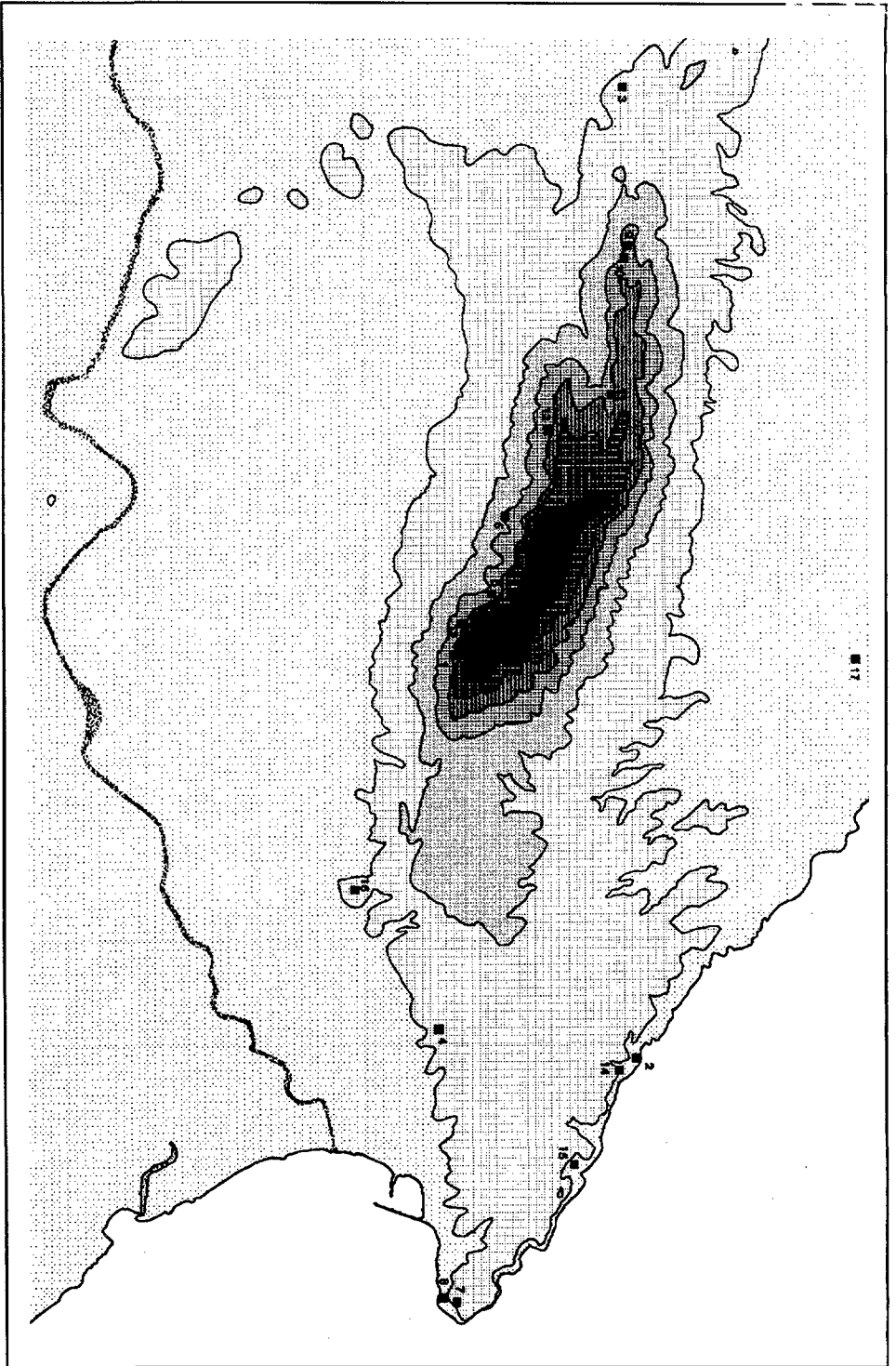
La combinació dels vora 90 jaciments amb manifestacions artístiques i les seqüències d'alguns dels més importants jaciments neolítics com Cendres (Bernabeu i Martí, 1990), Montgó i Or (Martí, 1977), amb exemples mobles dels tres tipus d'art postpaleolític, ens presenten un panorama prometedor per estudiar el Neolític des dels seus inicis.

A part dels jaciments esmentats, amb notables seqüències estratigràfiques, al Montgó o a les seves proximitats es coneixen altres assentaments de menor entitat: Cova del Randero (Pedreguer) (Casabó, 1990), el Clavill (Moraira) i la Cova de la Mina (Xàbia) (Simón, 1987), als que recentment s'han afegit nombroses coves d'enterrament eneolítiques, que per desgràcia, han estat parcialment destruïdes per l'actuació de furtius. De qualsevol manera la seva sola presència confirma la importància de la serra durant aquest moment.

Estudi dels jaciments.

Les prospeccions realitzades pel Museu Arqueològic "Soler Blasco" de

Fig. 2

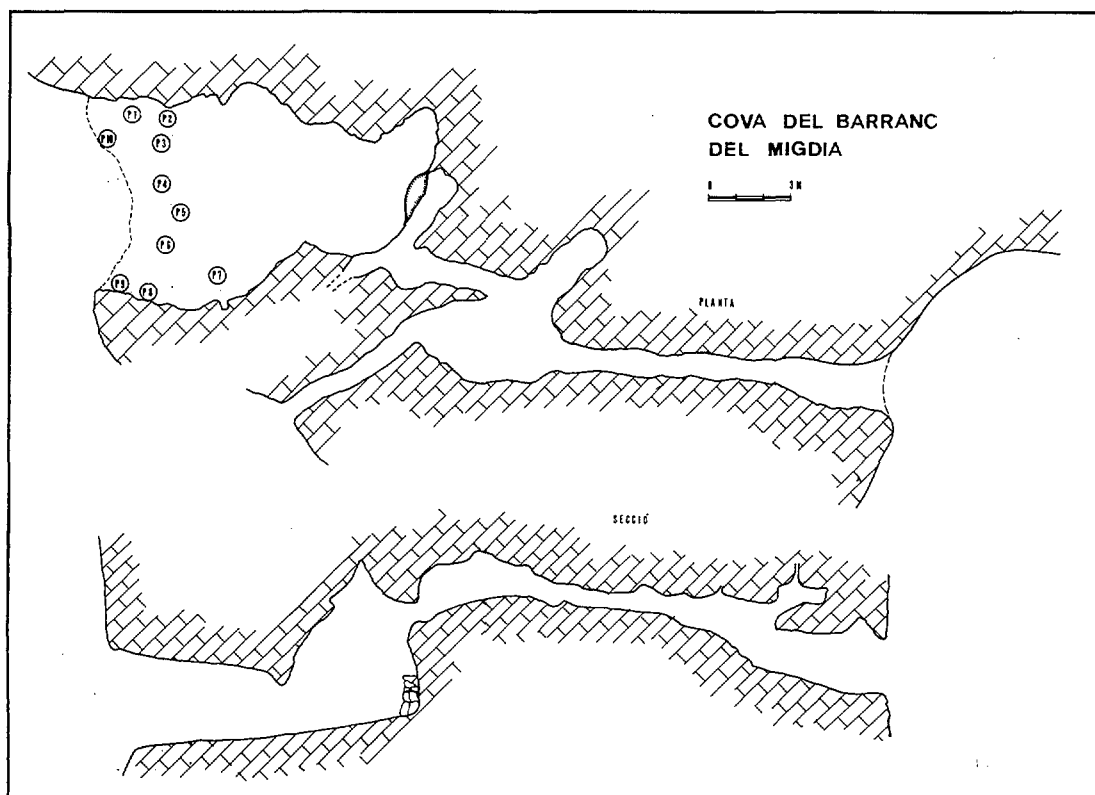

Fig. 3

Xàbia han posat de manifest l'existència de quatre cavitats amb manifestacions artístiques (fig. 2):

- 1.- Cova del Barranc del Migdia o de les Cabretes.
- 2.- Coves Santes de Dalt.
- 3.- Coves Santes de Baix.
- 4.- Abric del Pastor 2.

1.- COVA DEL BARRANC DEL MIGDIA (XÀBIA).

1.- Localització geogràfica.

A l'abril de 1989 el Grup Espeleològic Gater descobria en l'interior d'una petita cavitat una important sèrie de manifestacions rupestres esquemàtiques, cosa que va moure a alguns dels seus membres a recollir els materials de superfície que trobaren a la sala dels enterraments i a realitzar una remoció il·legal a la sala on es troben les pintures. Assabentats d'aquesta situació el Museu Arqueològic i Etnogràfic "Soler Blasco" va sol·licitar a la Direcció General del Patrimoni Artístic el corresponent permís de calc que va obtenir el 15 de gener de 1990.

La cavitat, coneguda com a "cova del Barranc del Migdia" o de les "Cabretes" s'ubica a 375 metres d'altura, a la paret sud del Montgó, a la capçalera del Barranc del Migdia. Des d'ella s'entreveu el curs terminal del riu Gorgos en discórrer per la vall de Xàbia. Al fons, el congost de Gata a l'entrada del qual es troba la Cova de la Catxupa amb importants manifestacions llevantines, i més enllà la Serra de Bèrnia.

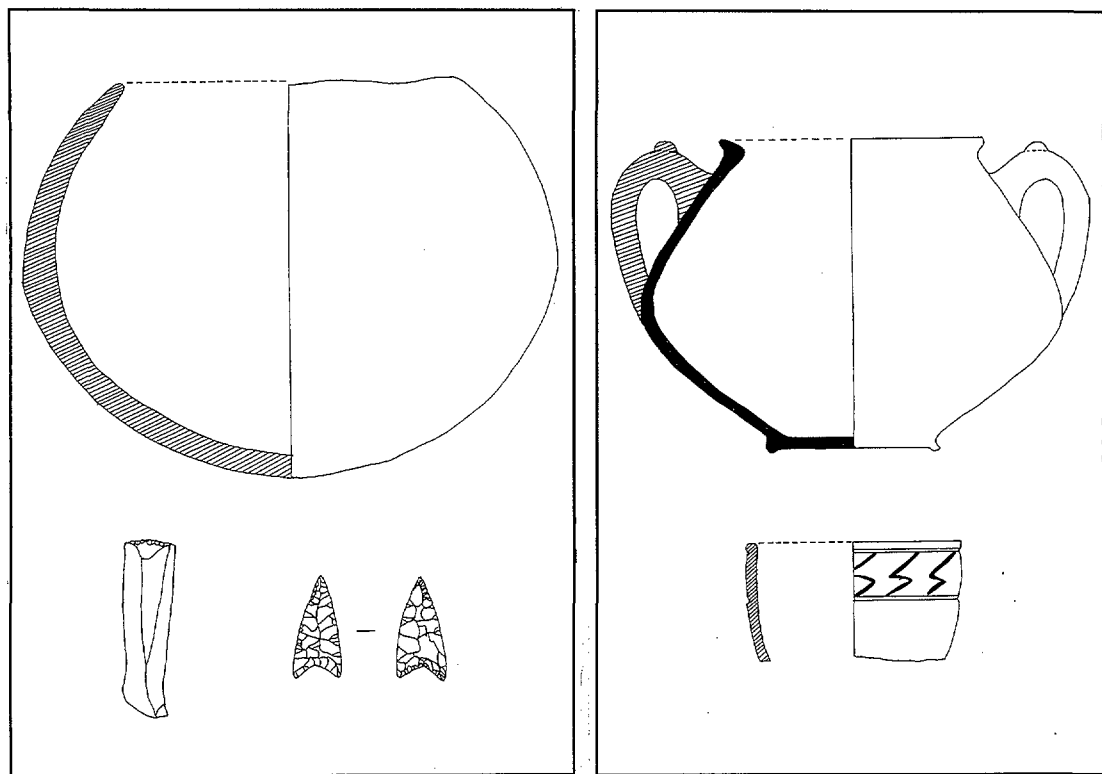

FIG. 4 i 5

2.- Descripció de la cavitat.

La cova del Barranc del Migdia és una petita cavitat de a penes 52 m. de recorregut, que com hem assenyalat, s'aixeca a mitja altura, entre els farallons roquissos de la vessant sud del Montgó (fig. 3).

Té tres boques, totes elles situades en alt, per la qual cosa és necessari escalar entre 15 i 40 m. per accedir al jaciment. El punt més accessible és la boca mitjana, de forma ovoide, i de 1.5 x 2 m., que dona peu a una estreta galeria ascendent que després de dotze metres condueix a una petita sala poligonal, de sostre molt baix, formada per la cruïlla de, almenys, dues diàclasis. En aquesta sala es trobaren les restes arqueològiques que, a falta d'una detallada excavació, ens inclinen a pensar que estem enfront d'una cambra sepulcral amb nombrosos enterraments.

Des d'aquesta parteixen altres tres gateres. Una es tanca als pocs metres, altra, molt estreta, condueix cap a la segona boca, i la tercera, després de cinc metres, acaba bruscament en la part alta d'una sala, que s'obri a més de 40 metres d'altura en els impressionants penya-segats del Montgó.

És a les parets i al sostre d'aquesta sala on trobem les manifestacions parietals i els objectes islàmics.

3.- Materials Arqueològics.

Tots els materials corresponen a les remocions i recollides superficials realitzades pel Grup Espeleològic Gater.

Sala dels enterraments.

Indústria lítica:

-BMD3.- Punta de fletxa de base còncava i costats convexos en sílex, de 34x17x4 mm. (fig. 4): F321. Pppb cx cvg sen. Pppb cx cvg dex+Pppb cc prox.

-BMD2.- Làmina truncada en sílex, de 60x18x6 mm, fracturada per flexió a l'extrem distal i amb marques d'ús a les vores (fig. 4): T11 Amd r(cx) prox.

Ceràmica:

BMD1.- Vas quasi complet, fet a mà, de cos globular i llavi arrodonit i reentrant. La superfície no presenta tractament i la pasta és basta (fig. 4). Mesures: boca: 113 mm., (màxim: 180 mm., altura del diàmetre màxim: 70 mm., altura total: 134 mm.

Sala de les pintures.

Ceràmica:

BMD4.- Gerreta islàmica reconstruïda, amb vernís verd maragda en l'exterior, i més fosc en l'interior. El cos és bicònic, amb carena arrodonida, peu marcat, llavi pla exvasat i anses de cinta amb un petit mamelló en la part superior d'elles (fig. 5). Mesures: boca: 87 mm., (màxim: 140 mm., altura màxima: 104 mm., altura de la carena: 44mm. Cronologia: segles XII-XIII.

BMD5.- Tres fragments de vora recta i llavi arrodonit pertanyents a una gerreta islàmica, de pasta beix i llemutja ocrogroguenca. Està decorada amb una banda de pintura fosca de manganès per l'exterior de la vora, que arriba a penetrar per l'interior. Flanquejant la pintura, hi ha dues incisions paral·leles i horitzontals, esgrafiades, i una orla amb motius esgrafiats en zig-zag paral·lels. Mesures: boca: 72mm. Cronologia: segles XII-XIII.

Descripció dels panells.

PANNELL I.

I.1.- Deu línies en zig-zag paral·leles entre elles i obliqües a la vertical de la paret. Color negre.

I.2.- Restes de pintura de color negre que pot pertànyer a la figura I.1.

I.3, 4 i 5.- Tres línies trencades, en color negre, que tal vegada pertanyen a un altre motiu en zig-zag.

I.6.- Restes de pintura de color negre.

I.7.- Restes de pintura de color roig.

I.8.- Sèrie de sis petites línies paral·leles i verticals, molt curtes, que potser formen part d'un pectiniforme. Color negre.

I.9.- Restes de pintura de color negre.

I.10.- Restes d'una petita taca de color roig.

I.11.- Pectiniforme en color negre. Possiblement es tracta de les restes d'un quadrúpede.

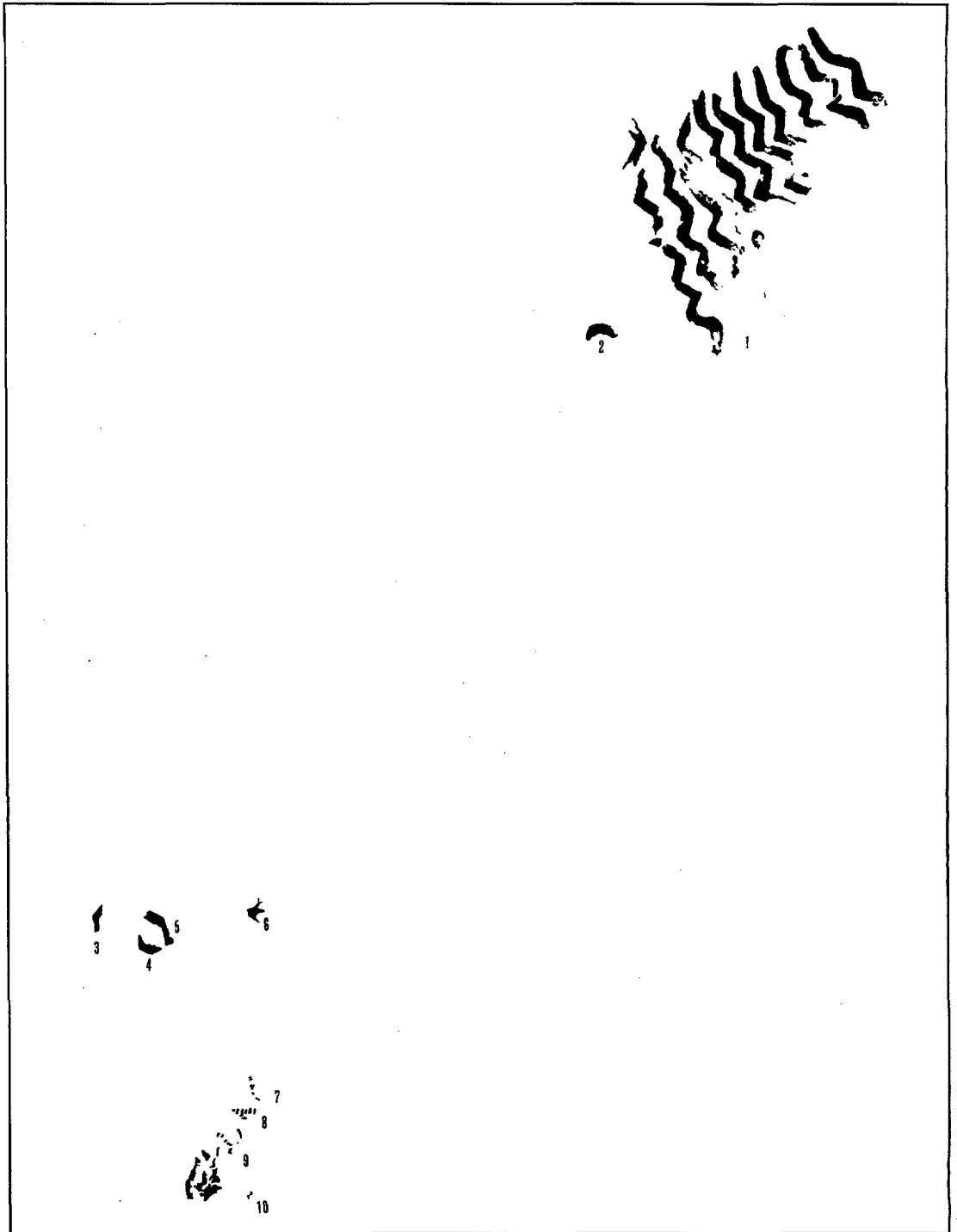
I.12.- Pectiniforme en color negre. Possiblement es tracta de les restes d'un quadrúpede.

I.13.- Petit quadrúpede en què s'aprecien el tronc, quatre extremitats i cap amb orelles o petites banyes. Color negre.

I.14.- Restes de pintura molt mal conservada, amb petits traços radials que degueren formar part d'un estel·liforme. Color negre.

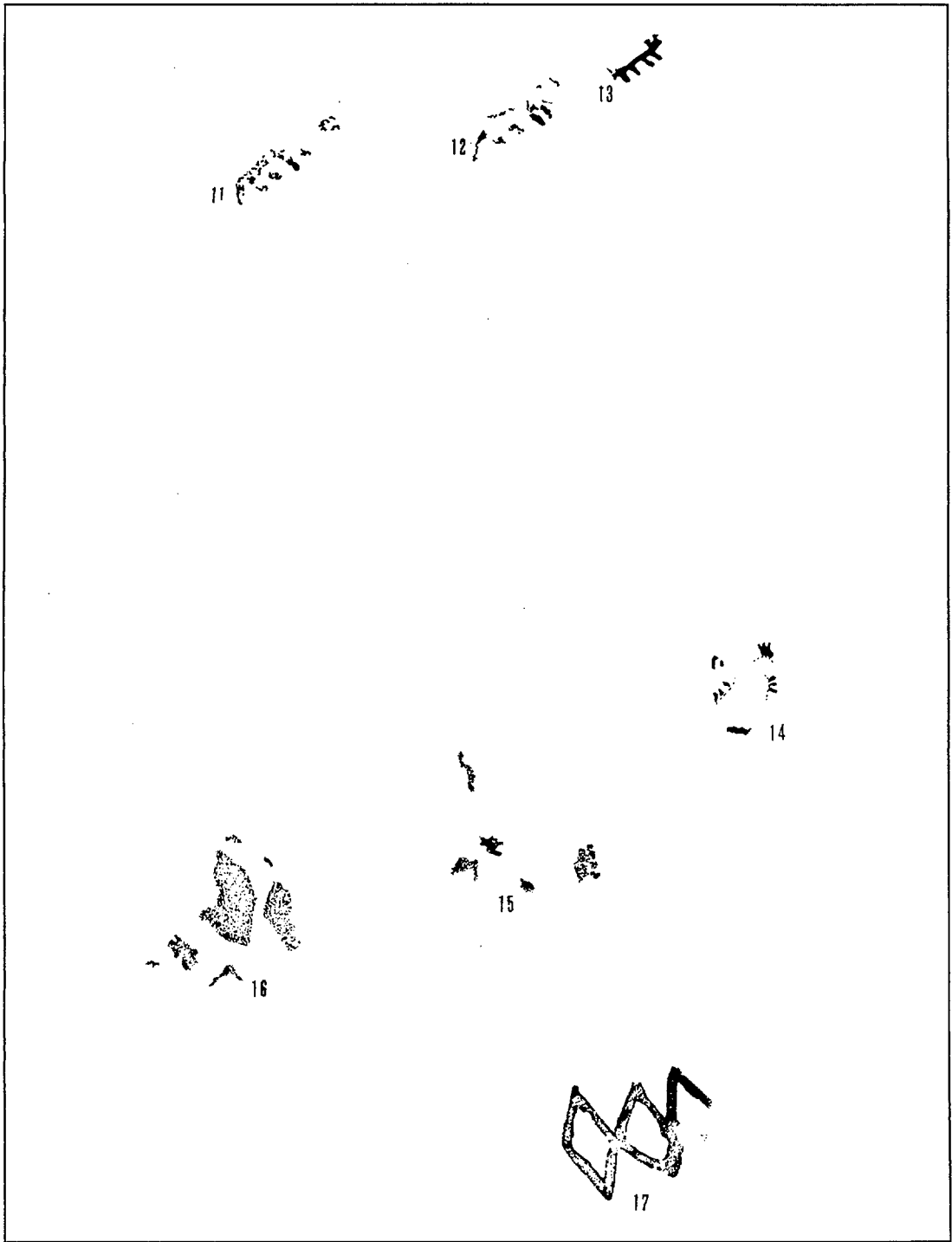
I.15.- Sèrie de cinc taques informes de color roig.

I.16.- Sèrie de set taques informes de color roig. Dues d'elles degueren

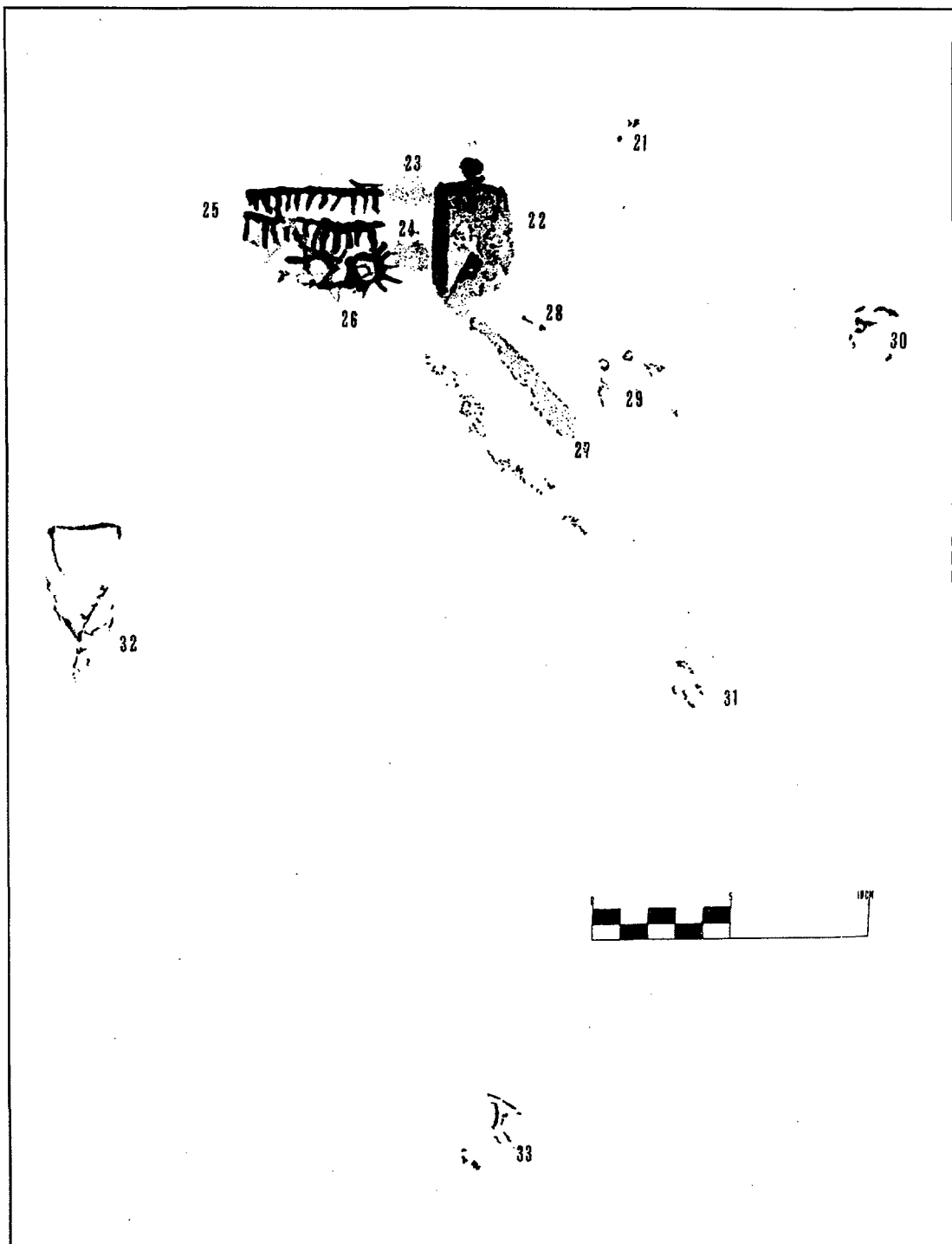

Panell I/1-10

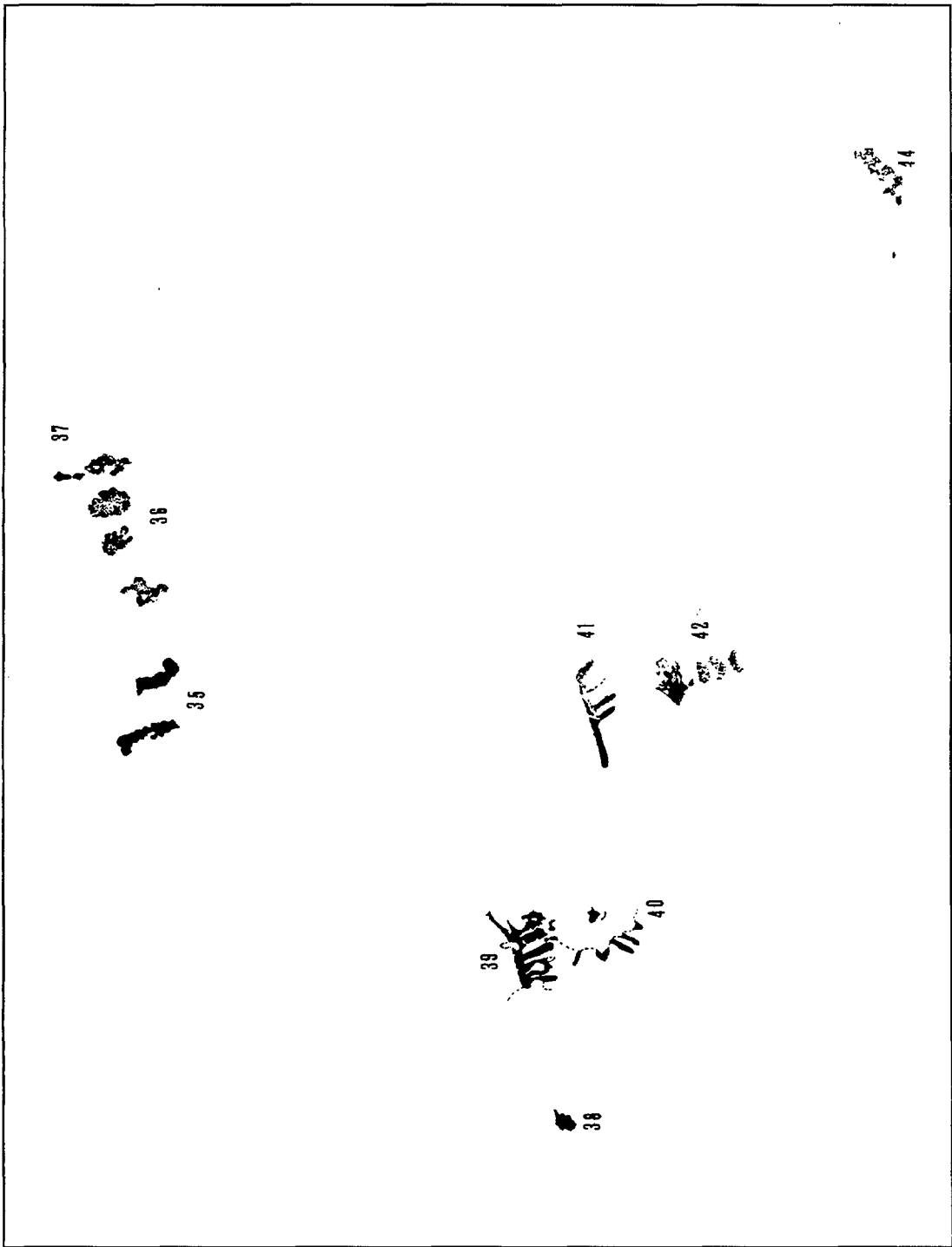

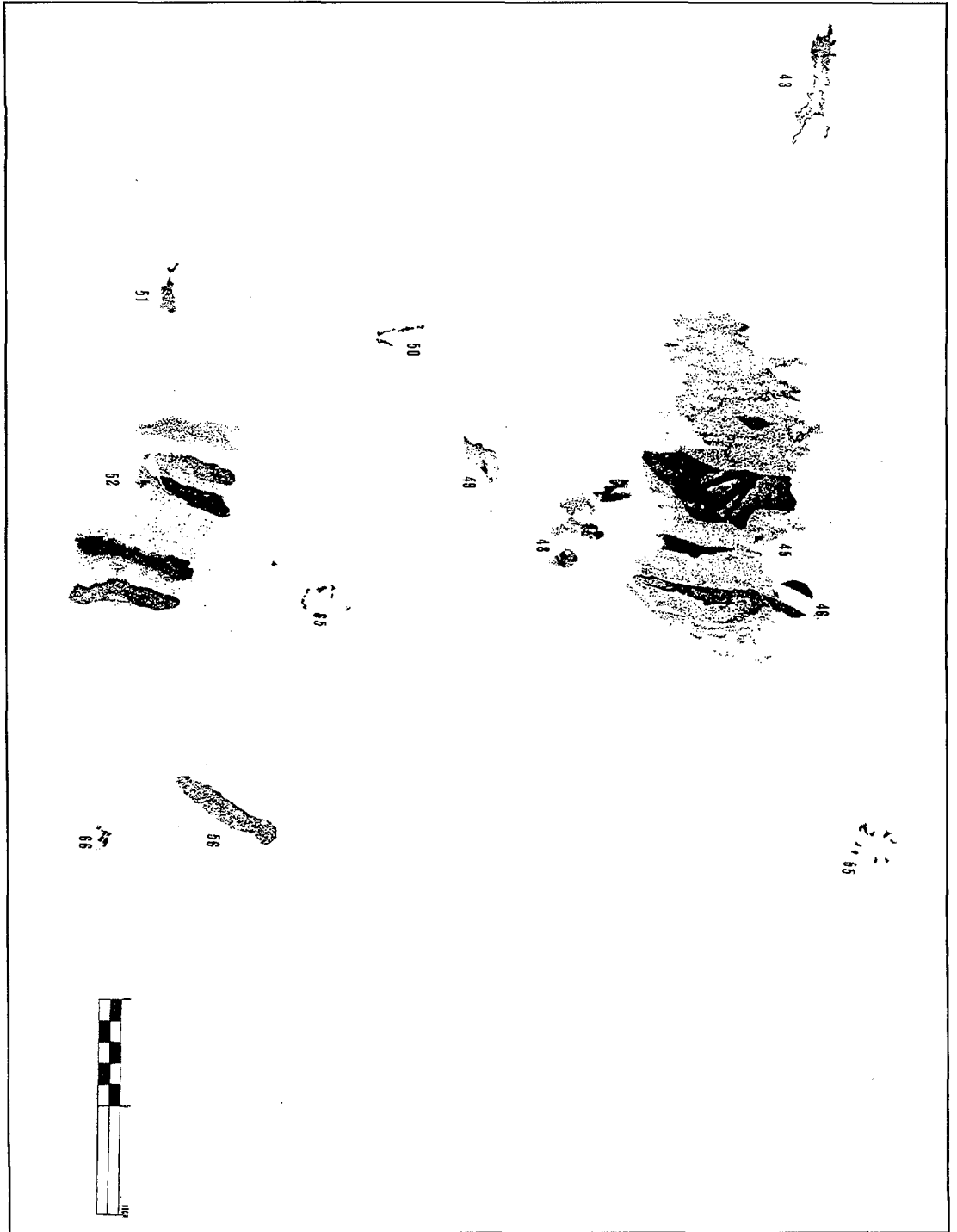
Panel I/11-17

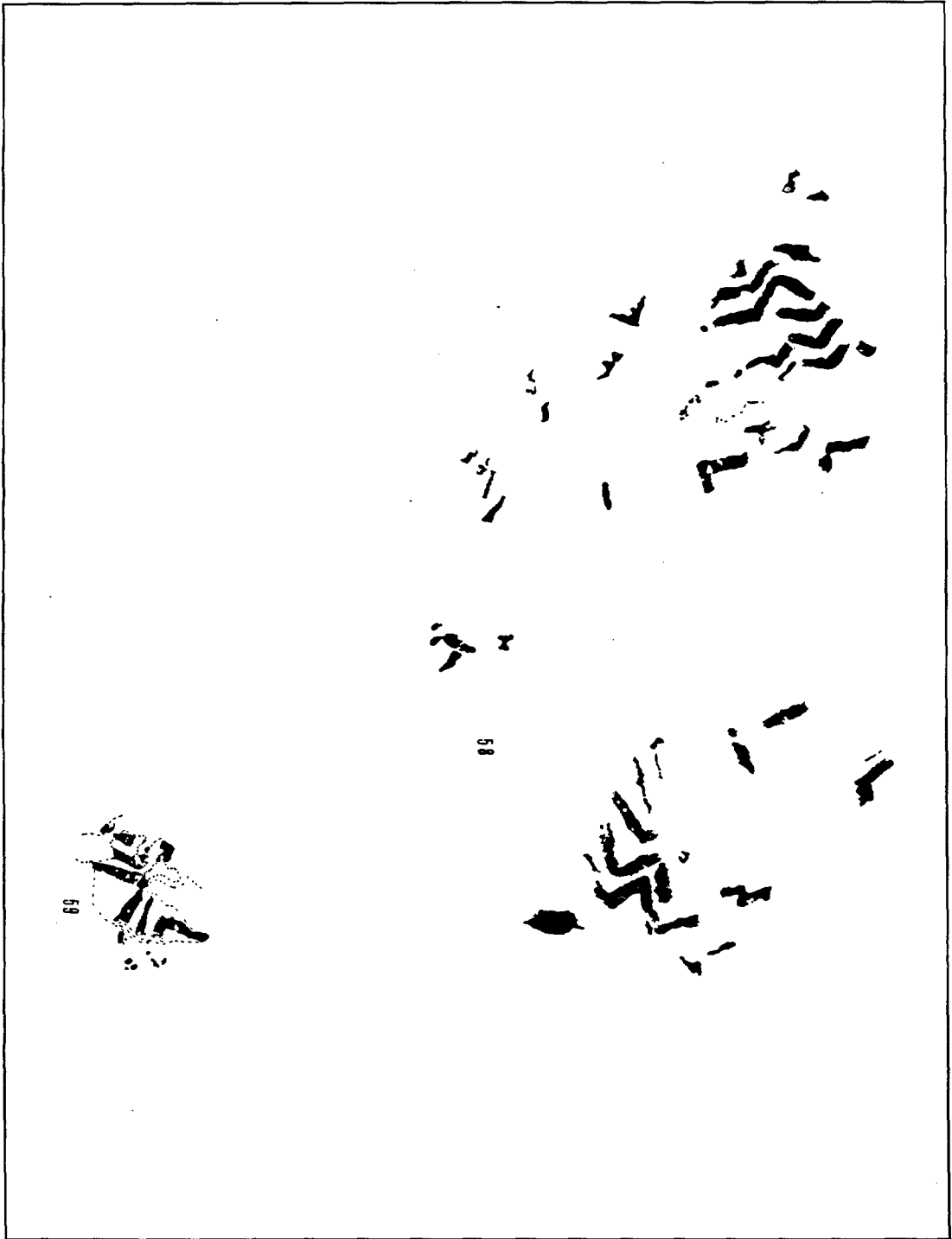
Panell I/18-33

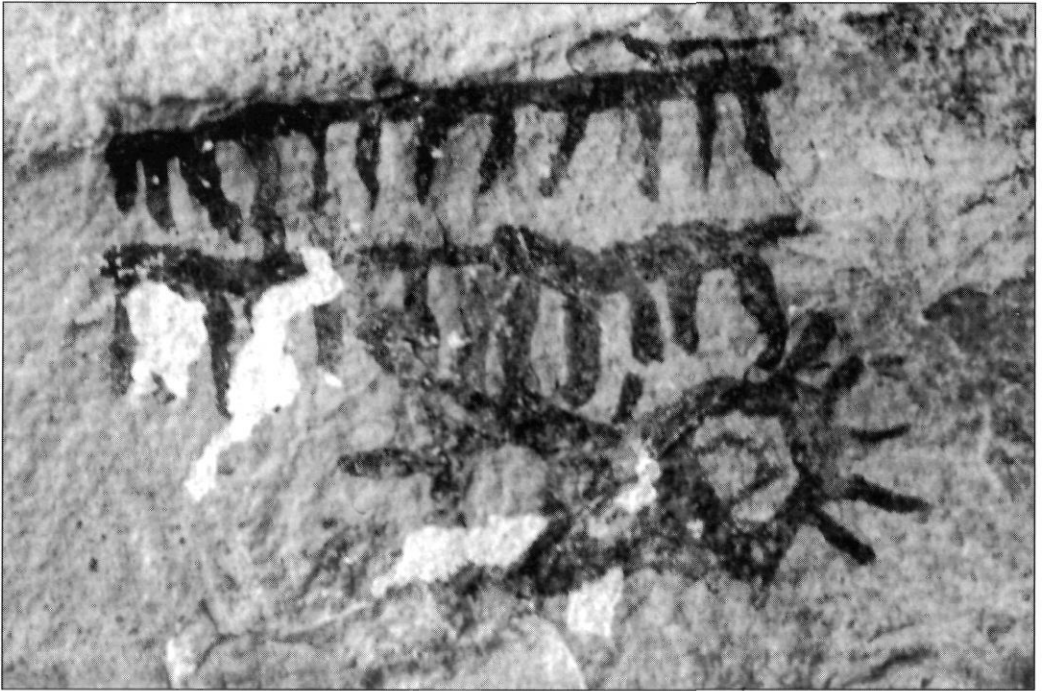
Panel I/36-44

Panell I/43-66

Panel I/58-59

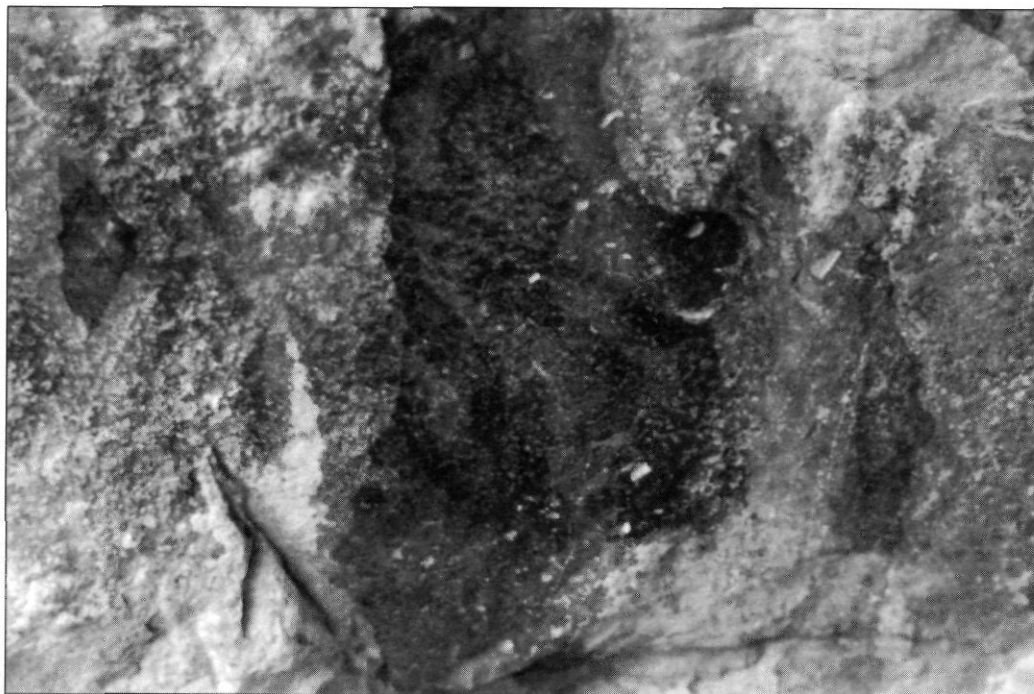
A.-1 Barranc del Migdia: Estel.lifformes oculats i pectiniformes. Pannell I, 25. I.26.

A.- 2 Barranc del Migdia: Conjunt format pels motius del 22 al 26 del pannell I.

B.- 1 Barranc del Migdia: Barres verticals, pannell I figura 52.

B.- 2 Barranc del Migdia: Sèrie de línies convergents en negre cobertes per restes de pintura roja. Pannell I.47.

C.- 2 Barranc del Migdia: Motiu complex.
Pannell VIII.3.

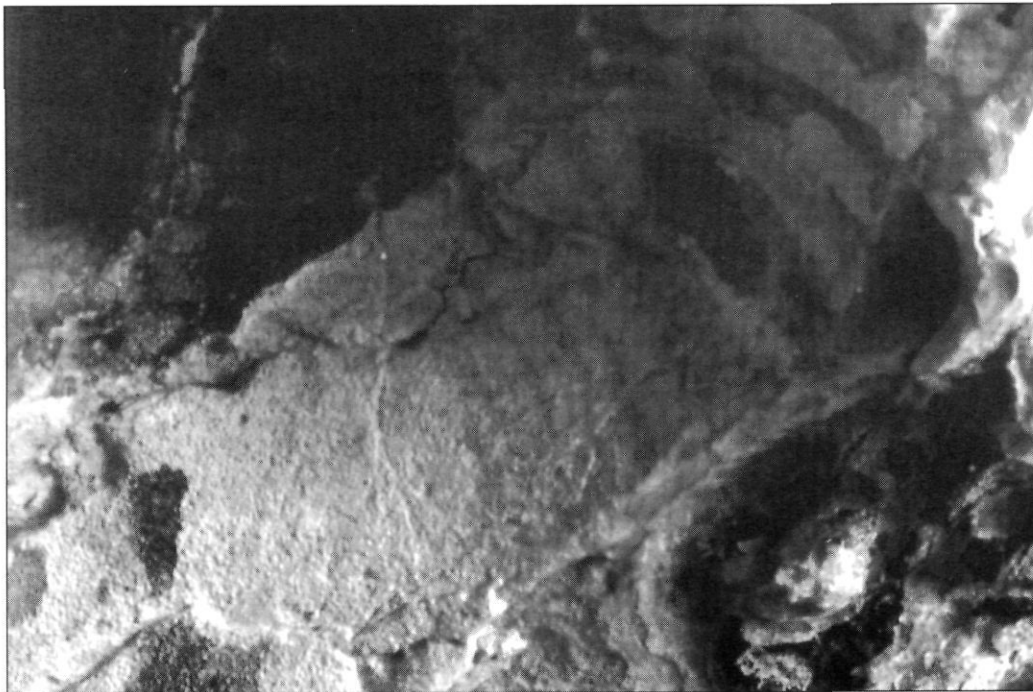

C.- 1 Barranc del Migdia: Quadrúpede indeterminat. Pannell I.13.

D.- 1 Barranc del Migdia: Ramat d'animals indeterminats. Pannell X.3.

D.- 2 Barranc del Migdia: Possible pectiniforme. Pannell V.1.

correspondre a motius romboïdals semblants als del motiu I.17.

I.17.- Motiu format per tres rombes, un d'ells conservat sols en part, perfilats en roig, col·locats verticalment i units pels angles laterals.

I.18.- Restes de pintura de color negre.

I.19.- Petit zig-zag de color negre. És possible que formen part un mateix motiu junt amb les figures I.18 i I.20.

I.20.- Restes de pintura de color negre formades per tres taques informes.

I.21.- Restes de pintura de color negre.

I.22.- Ídol antropomorf de cos bitriangular, unit pels vèrtexs, cap rodó i braços formats per un traç vertical ample. Aquesta figura unida a la 25 i 26 formen una associació de significat complex. Color negre.

I.23.- Restes de pintura de color roig.

I.24.- Restes de pintura de color roig. Unit al motiu anterior, formen un conjunt de dues barres horitzontals superposades al motiu I.22.

I.25.- Figura formada per dos pectiniformes horitzontals paral·lels, realitzats en color negre, als quals se superposa una fina línia horitzontal d'un poc més d'un centímetre de longitud. Ambdós consten d'una barra horitzontal i 12 o 13 traços verticals.

I.26.- Dos estel·liformes units lateralment, a manera d'oculat. Estan situats en horitzontal, justament per sota dels dos pectiniformes. En un dels estel·liformes s'aprecia un petit cercle de traç més fi. Color negre.

I.27.- Motiu format per dues barres paral·leles i obliqües alterades. Color negre.

I.28.- Restes de pintura de color negre.

I.29.- Motiu format per quatre petits punts, dos d'ells marcadament circulars que formen un semicercle. Color negre. Potser formen part d'un estel·liforme molt alterat.

I.30.- Restes de pintura de color negre.

I.31.- Restes de pintura de color negre.

I.32.- Triangle isòsceles dissociat, perfilat en negre, amb un vèrtex cap avall.

I.33.- Restes de pintura de color negre.

I.34.- Motiu geomètric simple format per cinc línies incises que formen un traç en zig-zag.

I.35.- Motiu format per dues línies paral·leles, obliqües a la vertical de la paret. Color negre.

I.36.- Conjunt de quatre digitacions. Color roig.

I.37.- Restes de pintura de color negre, que tal vegada formen part d'una barra.

I.38.- Restes de pintura de color negre.

I.39.- Pectiniforme format per una línia horitzontal i sis verticals. Pot tractar-se d'un quadrúpede. Color negre.

I.40.- Restes de pintura de negra pertanyents a un estel·liforme amb un punt central.

I.41.- Pectiniforme format per una línia obliqua, la meitat dreta de la qual rep quatre traços perpendiculars. Color negre.

I.42.- Quatre petits traços horitzontals de pintura roja, que s'alineen i formen un motiu vertical,

I.43.- Restes de pintura que formen una barra horitzontal. Color roig.

I.44.- Restes de pintura roja que formen part d'una barra obliqua.

I.45.- Gran taca de pintura roja, amb quatre barres paral·leles i verticals de coloració més intensa. Està superposada a dos motius (I.46, I.47) realitzats en color negre.

I.46.- Motiu format per dues petites barres paral·leles i obliques a la vertical de la paret. Color negre.

I.47.- Sèrie de quatre línies convergents de color negre cobertes per la pintura roja. Potser es tracte de les restes d'un estel.liforme parcialment perdut abans de ser sobrepintat.

I.48.- Motiu format per tres barres verticals de diferent grandària. Tal vegada es tracte de digitacions. Color roig.

I.49.- Restes de pintura en roig.

I.50.- Motiu format per dues línies obliques en negre.

I.51.- Restes de pintura de color roig.

I.52.- Motiu format per cinc barres verticals i paral·leles entre si. Color roig.

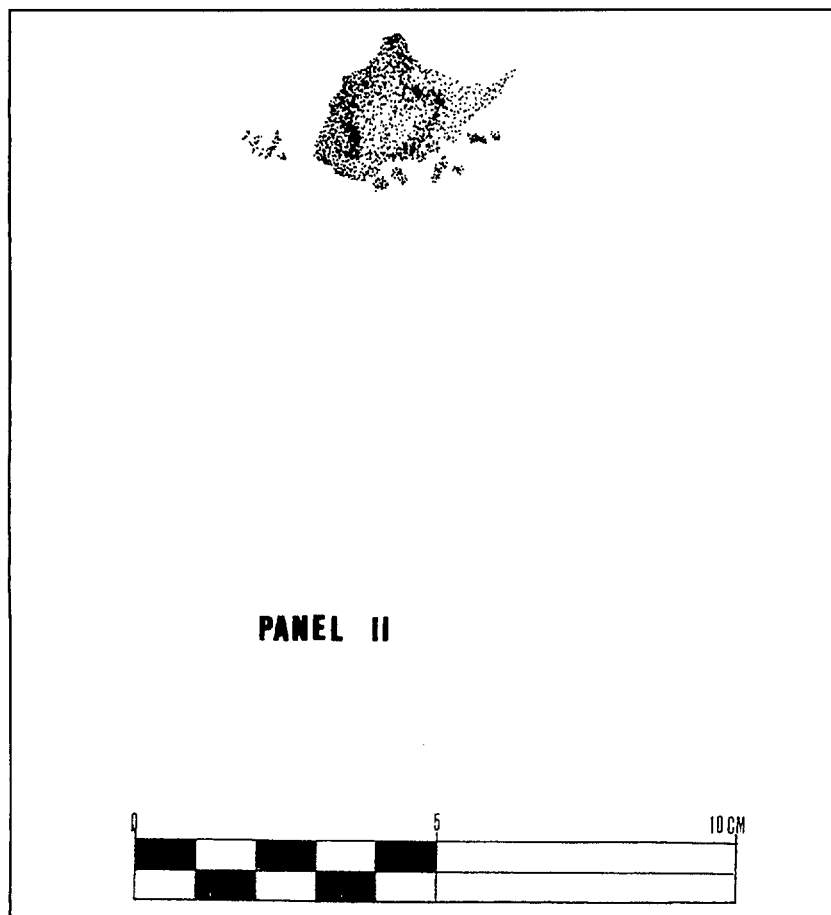
I.53.- Restes de pintura de color roig. Tal vegada es tracte d'una digitació.

I.54.- Restes de pintura de color roig. Potser es tracte d'una digitació.

I.55.- Motiu format per vuit petits traços convergents que potser formen part d'un estel.liforme. Color roig.

I.56.- Barra obliqua roja.

I.57.- Motiu format per dues línies perpendiculars en roig que potser formen

Panell II. Fig. 8.

part d'un antropomorf en "T" invertida o un cruciforme.

I.58.- Motiu en "U" format per un mínim de vuit línies en zig-zag paral·leles i corbades. Color negre.

I.59.- Motiu en zig-zag format per tres línies paral·leles. Color negre.

I.60.- Restes de pintura de color roig.

I.61.- Restes de pintura de color roig.

I.62.- Restes de pintura de color roig.

I.63.- Restes de pintura de color negre.

I.64.- Motiu format per dues línies paral·leles en negre.

I.65.- Restes de pintura de color negre.

I.66.- Restes de pintura de color negre.

PANNELL II. (fig. 8)

II.1.- Restes de pintura de color roig.

PANNELL III. (fig. 9)

III.1.- Estel·liforme format per un cercle amb un punt central i dotze radis convergents. Color negre.

III.2.- Motiu triangular complex amb l'interior farcit de traços que conformen un entramat irregular. Color negre.

III.3.- Triangle isòsceles perfilat en negre.

III.4.- Restes de pintura negra que potser pertany a un pectiniforme.

III.5.- Restes de pintura negra que pogués formar part d'un motiu angulós.

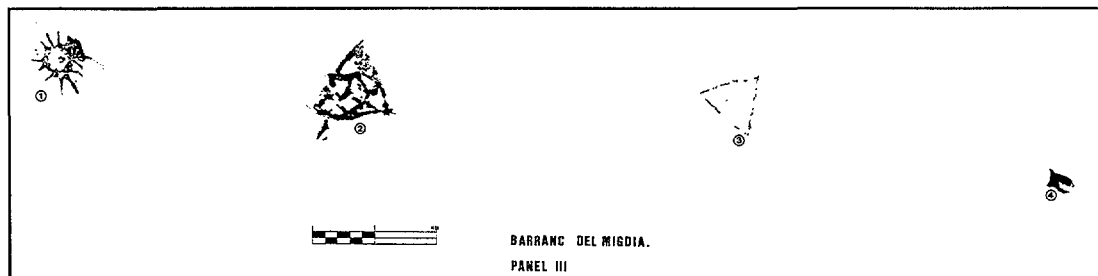

Fig. 9

PANNELL IV.

IV.1.- Digitació en color roig.

PANNELL V. (fig. 11).

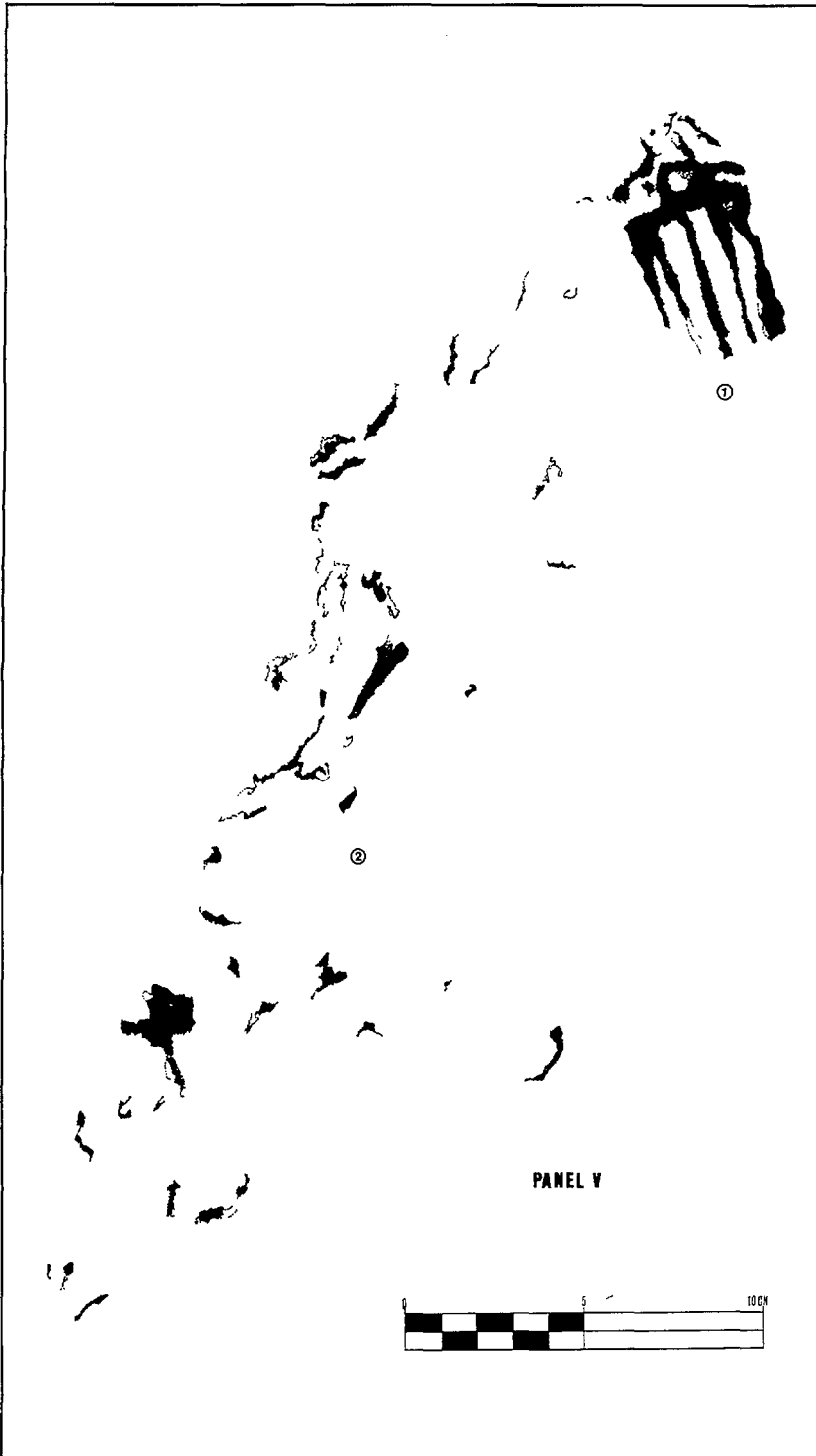
V.1.- Pectiniforme (tectiforme?) complex format per un traç horitzontal i cinc llargues barres paral·leles verticals. En la part superior mostra diversos traços angulosos o paral·lels. Color negre.

V.2.- Conjunt de 42 taques de pintura en negre que formen part d'un motiu molt alterat, tal vegada un serpentiforme múltiple que potser pugua relacionar-se amb el motiu V.1.

PANNELL VI. (fig. 12)

VI.1.- Restes de pintura roja que formen part d'una barra obliqua.

VI.2.- Restes de pintura roja que formen part d'una barra obliqua. Ambdós motius podrien formar part d'un motiu antropomorf en "T" invertida o cruciforme.

Panel V. Fig. 11

PANNELL VII. (fig. 13).

VII.1.- Motiu en zig-zag horitzontal, de color negre.

PANNELL VIII. (fig. 14).

VIII.1.- Sèrie de deu línies en negre que formen part d'un traç vertical molt alterat.

VIII.2.- Motiu en aspa de color negre que pogués formar part de l'extrem inferior de la figura VIII.1.

VIII.3.- Motiu complex en forma de sac o bossa farcit de traços angulosos semblants a una xarxa que recorden el motiu III.2. És possible que els motius VIII.1, 2,3 formen part d'una mateixa figura de caràcter més complex. Color negre.

VIII.4.- Petit pecti-niforme vertical en color negre.

PANNELL IX.

(fig. 15).

IX.1.- Estel.liforme molt alterat del qual sols es conserva les restes de deu traços radials. Color negre.

IX.2.- Petit quadrú-pede de coll llarg vertical, amb el cap triangular del qual partei-xen les banyes en forma de "Y". El tronc és recte i la cua apareix ben marcada. Podria tractar-se d'un cèrvid o caprí. Color negre.

IX.3.- Restes de pintura de color negre.

PANNELL X. (fig. 16).

X.1.- Zig-zag vertical en negre, molt alterat.

X.2.- Zig-zag en negre cobert, en part, per concrecions calcàries. Està realitzat amb traç gros ben marcat i en l'interior de dos angles presenta punts que pogueren ser restes d'un altre motiu semblant paral·lel. Color negre.

X.3.- Motiu format per un ramat de dotze quadrúpedes a la correguda. És difícil identificar l'espècie encara que possiblement es tracte de cavalls. Tots es representen de la mateixa manera: cos lleugerament arquejat, amb dues potes (rarament tres) en actitud de correguda, cua alçada, coll generalment curt i cap poc definit en què s'aprecia un petit apèndix que identifiquem amb l'orella.

Paral·lels.

Les manifestacions artístiques del Barranc del Migdia s'han realitzat mitjançant gravat i pintura roja o negra i s'emmarquen en el que s'anomena genèricament art esquemàtic.

Tècnicament la pintura negra és més espessa, està millor perfilada i respon quasi sempre a motius més complexos que els realitzats amb la roja. És possible que el caràcter del pigment roig, més diluït i esborrallat, dificulti la identificació de motius, encara que la major part d'aquests solen ser digitacions i barres.

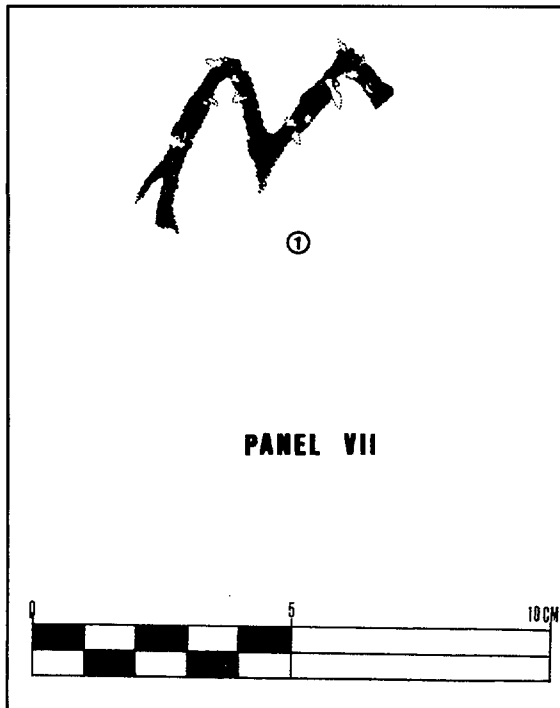
L'abundància de l'art esquemàtic a la península Ibèrica i, en concret, a La Marina Alta, ens permet comptar amb un bon catàleg de jaciments per tal de cercar referències formals, per la qual cosa no recorrerem a comparacions externes si no n'és, d'imprescindible.

A Migdia s'han identificat motius figuratius i simbòlics. En els primers incloem zoomorfs i antropomorfs, mentre que els segons hem identificat barres, digitacions, triangles, estel.liformes, motius semicirculars realitzats amb punts, pectiniformes, rombes, aspes, zig-zag i figures complexes.

Digitacions: (Pannell I, 36, 53-54; Pannell IV).

Es tracta de motius molt simples, que en el nostre cas estan sempre pintats en roig. Per la seva senzillesa és una representació molt estesa per la Península Ibèrica, on arriba, fins i tot, a ser molt abundant com en els abrics de Forau del Cotxo (Beltrán, 1990), Lecina Superior (Baldellou et al., 1988), Alto de la Mina, Peñas del Hornó i Hoyita del Cascarrón (Grande del Río, 1987).

A la província d'Alacant trobem digitacions en la Sarga II, Cova Alta II i Barranc de la Magrana (Hernández et al., 1988).

Panell VII. Fig. 13

Barres: (Pannell I, 23, 24, 27, 35, 43-46, 48, 51, 52, 56, 64).

És un dels motius més abundants del jaciment i apareixen per separat o agrupats en grups que oscil·len de dues a cinc.

Les barres pintades en negre són menys nombroses, van sempre per parelles i generalment són més primes que les roges. Aquestes darreres presenten major varietat destacant les series verticals de tres quatre o cinc traços.

Aquest motiu és molt freqüent en l'art Esquemàtic espanyol i valencià. Formant grups associats ho trobem, entre altres indrets, a Canchal de Barras, Piedras Albas, Lera i Canchal de Melendro (Grande del Río, 1987); a Lecina Superior i Huerto Raso (Baldellou et al., 1988); al Barranc de Carbonera (Hernández i Segura, 1985) i en almenys 16 jaciments alacantins entre els quals destaquen l'Arc de Santa Llúcia a Penàguila i la Cova dels Llidoners a la Vall de Laguart (Hernández et al., 1988).

A la Cova del Montgó aquestes representacions apareixen també pintades en ceràmiques que s'atribueixen al Neolític final (fig. 17-18).

Sèries de punts que conformen un motiu semicircular: (Pannell I, 29).

Es tracta d'un motiu no gaire freqüent. A Alacant només apareix a l'Abric II del Barranc de la Magrana (Hernández et al., 1988) i a la Penya de l'Ermita del Vicari (Galiana i Torregrosa, 1996).

Triangles: (Pannell I, 32 i Pannell III, 2-3).

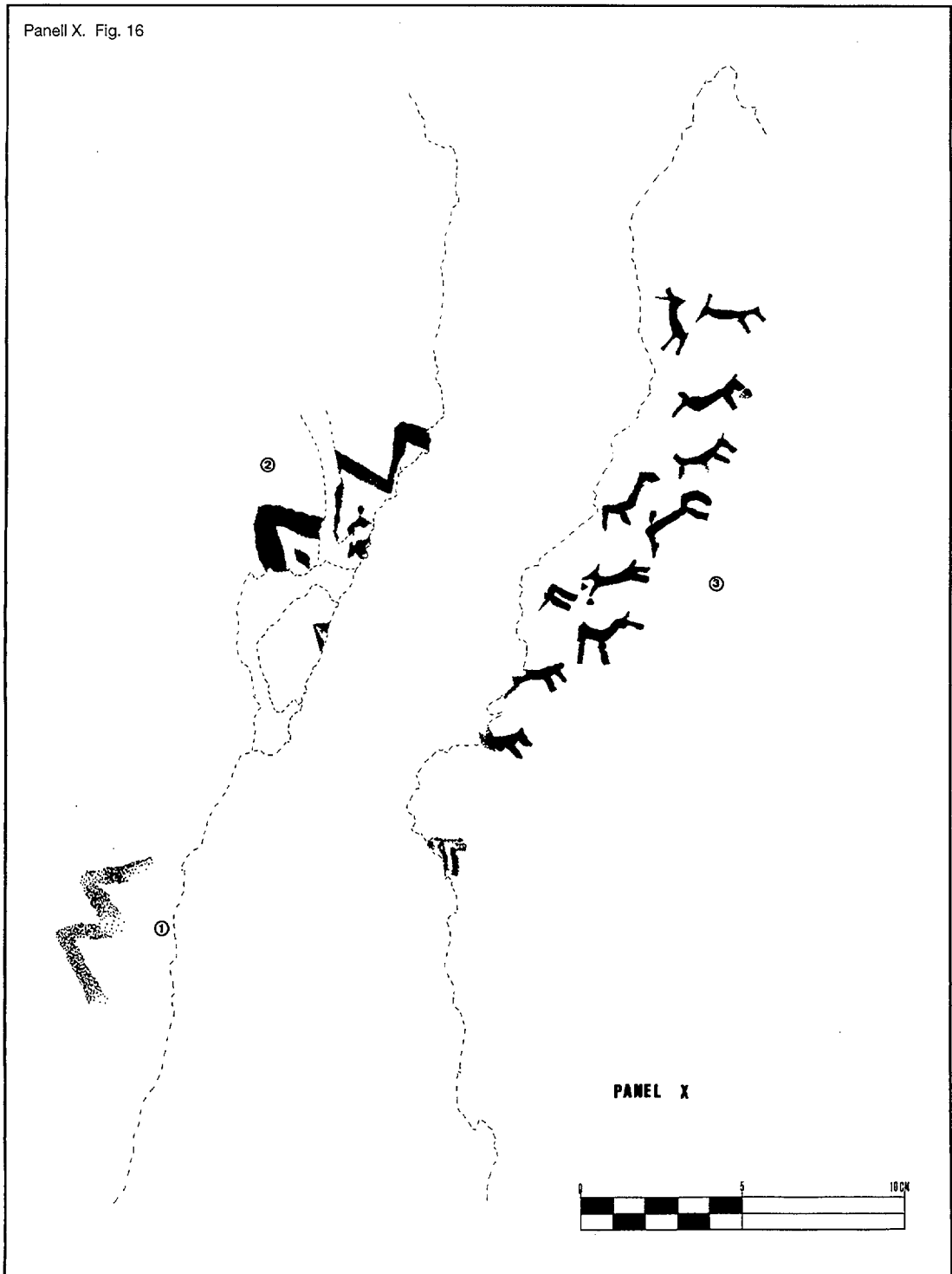
Es tracta d'un motiu poc freqüent al País Valencià, classificable entre els

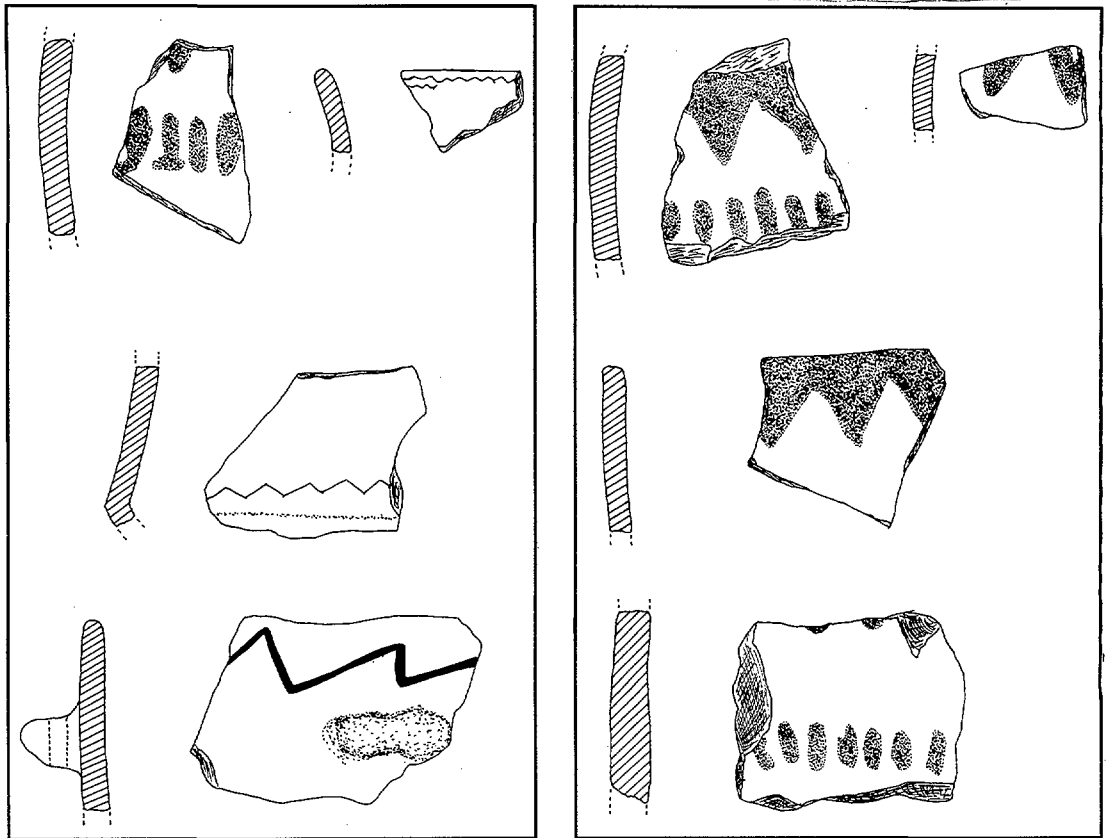

Panell VIII. Fig. 14

Panel X. Fig. 16

Figs. 17 i 18.

ídols unitriangulars simples d'Acosta (1968).

En el nostre cas apareix simplement perfilat amb traç fi en el pannel I i en n°3 del pannel III, o bé realitzat amb traç gros i espès, farcit amb línies de grossor similar que conformen un reticulat irregular semblant a un escutiforme. Sempre es troben pintats en negre.

El motiu del pannel III, 2 guarda una lleugera semblança amb algunes de les figures del Sésamo (Guitérrez i Avelló, 1986). Els restants, de concepció més senzilla, tenen paral·lels a l'abric del Cubillejo (Fernández i Gómez, 1991) i al Barranc de Carbonera (Hernández i Segura, 1985).

Al Montgó i als voltants els motius triangulars són molt nombrosos, però sempre sobre suport mòble.

A la Cova del Montgó apareixen sèries de triangles pintats units pel vèrtex (fig. 18 n°1 i 3) i un fragment de vas ornat amb triangles incisos farcits de traços atribuïts al Neolític (fig. 19).

En aquest mateix jaciment es va recuperar una peça d'os ornada amb triangles incisos que s'atribueix a l'Eneolític².

A l'Edat del Bronze pertanyen una sèrie de fragments ceràmics ornats amb motius triangulars incisos o esgrafiats farcits de línies o punts impresos procedents del Cap Prim i Santa Llúcia (Simón, 1987).

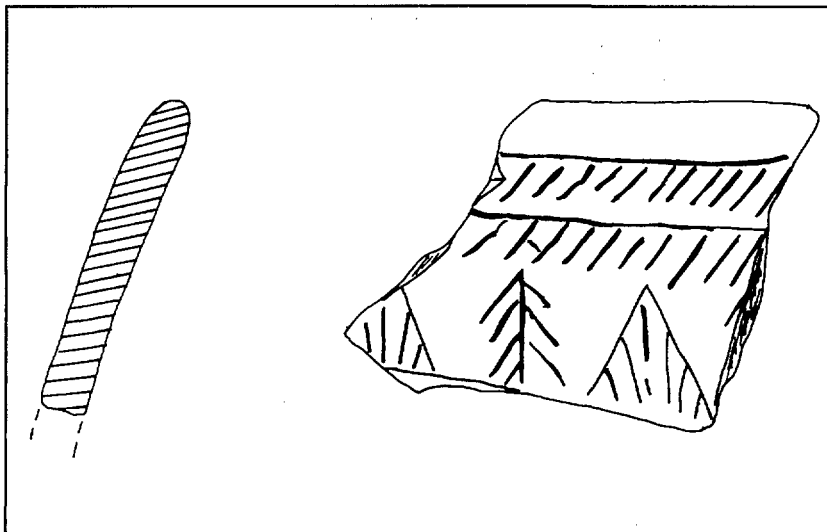

Fig. 19

Rombes: (Pannell I,16-17).

Els motius romboïdals també són poc freqüents en l'art esquemàtic valencià. En el nostre cas només han aparegut dues figures.

En tots dos casos s'ha utilitzat pigment roig, però en la n° 16 la figura s'ha realitzat amb tinta plana, mentre que en la 17 es tracta de rombes perfilats units pels vèrtexs en sentit horitzontal, per la qual cosa no semblen guardar cap relació amb els ídols bitriangulars d'Acosta (1968).

Els paral·lels parietals més semblants cal cercar-los a la Majada del Tío Tasio (Grande del Río, 1987), on apareixen una sèrie de quatre rombes perfilats en blanc, enllaçats pel vèrtex, i conformen un motiu horitzontal.

A la Marina Alta s'esmenta un únic rombe en el pannell I del segon abric del Port de Penàguila (Hernández et al., 1988).

Els paral·lels mobles tampoc són molt abundants i com a més representatiu convé esmentar un os amb ornamentació incisa procedent del Neolític antic de la Cova de la Sarsa (Martí i Hernández, 1988) i l'ídol oculat tipus Pastora procedent de la cova de Reclín (San Nicolás del Toro, 1984).

Meandriformes (Pannell V.2) i motius en zig-zag: (Pannell I.1, 19, 58, 59/ Pannell VIII.1/ Pannell X.1-2).

A Migdia sempre apareixen pintats en negre amb traços amples, rectes i ben delimitats. Es presenta sols o formant associacions més complexes a base de línies paral·leles rectes (Pannell I.1) o corbes (Pannell I.58).

És un motiu abundant a molts jaciments, per la qual cosa tan sols esmentarem els paral·lels més pròxims.

Al sud de València trobem meandriformes verticals i paral·lels al Barranc del Bosquet (Hernández et al., 1984). A Alacant apareixen a Arc de Santa Llúcia, Barranc de la Famorca, Penya Escrita, Barranc de Benialí i Barranc de la Palla (Hernández et al., 1988) i especialment a la Penya de l'Ermida del Vicari (Galiana i Torregrosa, 1996). Per últim, a Múrcia, a l'Abrigo de la Fuente hi ha representacions similars als pannells I, 1, 58, però en roig.

Les línies trencades en zig-zag són temes decoratius molt freqüents a la ceràmica des del Neolític Antic.

Al Montgó els trobem incisos o esgrafiats i formen bandes horitzontals prop del llavi al costat de la carena (fig. 17), i apareixen pintats sobre ceràmica a la Cova de les Meravelles de Xaló.

Estel.lifformes (Pannell I, 14, 26, 40, 47, 55; Pannell III,1; Pannell IX, 1).

Es tracta d'un conjunt molt interessant y variat. A excepció de la figura 55 del pannell I, totes les representacions estan realitzades amb tinta negra.

Les figures 14 i 40 del pannell I han patit esvorancs al centre, però no es pot dir el mateix de l número 55 d'aquest pannell, i del Pannell IX, 1, per la qual cosa és possible que conscientment se cercara la representació de l'estel.lifforme a partir només dels raigs solars. En tres ocasions, Pannell I, 26, 40 i pannell III,1 apareix un punt central.

És molt interessant remarcar l'associació de dos estel.lifformes que s'assemblen a un oculat en el pannell I, la qual cosa explicaria l'estrany eixamplament de la figura 1 del pannell III, que sembla tractar-se d'una associació similar coberta per una concreció.

L'estel.lifforme és un motiu freqüent en l'art esquemàtic. Només a Alacant apareix en set jaciments: La Peña de l'Ermida del Vicari (Galiana i Torregrosa, 1996), El Salt, Port de Penàguila, Barranc de la Fita, Barranc de la Famorca, Cova Jeroni, Barranc de la Palla (Hernández et al. 1988) i Barranc de Salemes. Sense ànim de ser exhaustiu, al País Valencià hi ha soliformes al Barranc de Carbonera (Hernández i Segura, 1985), Cueva del Cerro (Villaverde et al. 1981) i Barranco del Diablo (Ripollés, 1990).

L'associació de dos estel.lifformes la trobem repartida per tota la península. A la Cueva del Gallinero, Osca; (Beltrán 1972), Cueva del Obispo, Cadis; (Topper i Topper 1988), Canchal del Cristo, Gabal i Sierra Grajera (Breuil, 1933-35), Cañaica del Calar, Murcia (Beltrán 1972) i Las Covachicas (Alonso i Grimal, 1989).

Igualment important son les representacions mobles sobre ceràmiques. A les coves del Montgó i de la Murcielaquina han aparegut estel.lifformes incisos sobre ceràmiques del Neolític Mitjà (Figueras, 1945; Gavilán, 1989), però el motiu està documentat des del Neolític Antic a Sarsa i Or (Martí i Hernández, 1988) i perdura durant el Eneolític de Millares (Ballester, 1945) i Edat del Bronze al Castillejo de los Moros (Fletcher i Alcàcer, 1958) i la Muntanya Assolada (Martí, 1983).

Pectiniformes (Pannell I, 25,41; Pannell V,1; Pannell VIII, 4),

A Migdia els pectiniformes són abundants, encara que molts d'ells poden considerar-se com a esquematitzacions de quadrúpedes. El color emprat és el negre.

Al pannell V apareix un estrany pectiniforme amb restes de pintura en la seva part superior que recorda vagament un genet.

El número 25 del pannell I combina dos pectiniformes horitzontals amb estel.lifformes i antropomorfs, per la qual cosa requereix una anàlisi independent.

Els paral·lels més pròxims, els trobem a les ceràmiques amb decoració incisa del Montgó, però a tot el nord d'Alacant i sud de València apareixen múltiples representacions rupestres: Barranc de Carbonera (Hernández i Segura, 1985), Barranc de Palmeral (Bolufer, 1989), El Salt, Port de Penàguila, Abric

de Torrudanes, Racó del Pou i Barranc de l'Infern (Hernández et al., 1988).

Zoomorfs (Pannell I, 11-13, 39; Pannell IX,2; Pannell X,3).

Migdia conté un total de 17 zoomorfs. Tots estan pintats en negre, amb diferents graus d'esquematzació i a vegades formen agrupacions que ben bé poden considerar-se com a ramats.

Els més senzills són els del pannell I. Es tracta de simples pectiniformes en què a penes s'esbossen els seus trets diferenciadors. La seva ordenació que segueix un eix oblic suggereix una agrupació. Aquests quadrúpedes molt esquemàtics tenen nombrosos paral·lels al nord d'Alacant a Cova Alta, Cova Jeroni, La Sarga, Barranc de la Magrana, El Salt i Port de Penàguila (Hernández et al., 1988).

En el pannell IX apareix un quadrúpede que podria ser un cèrvid, per la longitud del seu coll i l'arrancada de les banyes, semblant al del pannell 2.2 de Cova Jeroni (Hernández et al. 1988).

El grup del pannell X és, sens dubte, el més interessant, ja que sembla evident que està formant una escena en què els animals presenten una actitud de correguda. Es tracta de figures semiesquemàtiques amb paral·lels en el Barranc de Benialí (Hernández et al., 1988), però, sobretot, s'assembla a la figura 12 de l'abric II, pannell 5 del Barranc de Carbonera (Hernández i segura, 1985).

Quadrúpedes esquemàtics incisos apareixen en el Neolític mitjà de la Cova de l'Or (Martí i Hernández, 1988) i Carigüela (Pellicer, 1964) i en l'Eneolític de Millares (Ballester, 1945).

Antropomorfs (Pannell I,22,57; Pannell VI).

És un conjunt escàs. En dues ocasions es tracta de figures en "T" invertida, pintades en roig que amb molts dubtes atribuïm a antropomorfs.

El número 22 del pannell I és excepcional al País Valencià. Només a l'abric de la Palla es descriuen ídols bitriangulars, però prou més esquemàtics que el de Migdia.

Paral·lels immobles, encara que més esquemàtics, en trobem a les Cuevas de la Panda (Gavilán i Vaquerizo, 1988-89) i a Gabal.

Més semblants són els de Grajos (Beltrán, 1969), Monje i Las Viñas, amb braç i cap, que Acosta (1968) considera propis de finals del tercer mil·lenni o inicis del segon.

Els ídols bitriangulars en os o pedra són més abundants. A Alacant apareixen a la Cova la Barsella (Belda, 1931) i a les Jovades (Pascual, 1989).

Figures complexes (Pannell VIII).

El pannell VIII presenta una sèrie de figures de difícil interpretació. Si considerem que totes les figures formen un mateix motiu, és possible interpretar-les com un dels rars exemples de figuracions d'objectes en l'art esquemàtic, potser un sac, bossa o xarxa.

Ara bé, també és possible que es tracte d'un ídol oculat de tipus placa semblant al de Lorca (Ayala, 1984).

2.- COVES SANTES DE DALT (XÀBIA).

1.- Localització Geogràfica i Descripció de la Cavitat.

En la vessant sud del Cap de Sant Antoni s'obri una sèrie de cavitats

conegudes com a Coves Santes, perquè en elles va habitar a finals del segle XIV l'eremita Sor Caterina Bas.

"Les Coves de Dalt" són molt a prop del far, i com el seu nom indica a una cota elevada, quasi en el cim.

Es tracta d'una cavitat càutica, dividida en dos pisos, a la qual s'accedeix per una petita obertura que dona pas a una galeria superior, que acaba en dos pous, un en cada extrem, per els quals s'accedeix a la sala inferior (fig. 20).

El pis inferior està format per una sala en fort pendent amb una gran boca oberta a la paret sud del cap, a més de cinquanta metres per damunt de les restants coves. A la paret est d'aquesta sala, en una àrea de penombra, es troba la pintura. Segurament no degué ser l'única figura, però l'enorme alteració produïda pels vents salats de la mar afecta a la pràctica totalitat de les parets i sostre.

2.- *Descripció del pannel.*

PANNEL I (fig. 21).

I.1.- Ramiforme en roig, molt mal conservat, format per un traç vertical una mica corbat del que parteixen dues línies obliqües ascendents i paral·leles. La presència de restes de pintura a l'extrem oposat als traços ascendents suggeriria alguna altra interpretació, segons la qual podríem estar enfront d'un antropomorf del tipus en doble Y.

3.- **COVES SANTES DE BAIX (XÀBIA).**

1.- Localització Geogràfica i Descripció de la cavitat.

Com dèiem abans, en la vessant sud del Cap de Sant Antoni es troben "les Coves Santes". Al grup de quatre abrics que són a pocs metres per sobre de la mar se'ls coneix com a "Coves de Baix".

La cova número quatre és la segona en grandària i és al sector Est del penya-segat, molt a prop de l'extrem del cap i justament per sota del jaciment anterior.

Es tracta d'un abric d'uns 10 x 4 metres de boca i altres 10 de profunditat, orientat al sud-est i amb importants alteracions de la superfície rocallosa, cosa que segurament provocà la pèrdua de la major part de les manifestacions artístiques (fig.22).

Tots els motius que s'han conservat estan protegits del salnitre marí per formacions calcàries o es troben en l'interior d'esquerdes quasi cobertes de vegetació.

2.- Descripció dels pannels.

PANNEL I. (fig. 23).

I.1.- Restes de pintura roja, molt alterada i coberta en part per concrecions calcàries. Possiblement es tracte de les restes de meandriformes o zig-zag paral·lels i verticals.

I.2.- Restes de vuit petites taques en roig.

PANNEL II. (fig. 24).

II.1.- Restes de pintura de color roig molt perduda que pogué formar part d'un antropomorf cruciforme o de braços en oreneta.

II.2.- Antropomorf pintat en roig, format per una barra vertical que representa el cos i el sexe, travessat per un zig-zag per representar les cames. La part superior del tronc i el cap han desaparegut.

II.3.- Restes d'una barra obliqua en roig, molt alterada per concrecions i

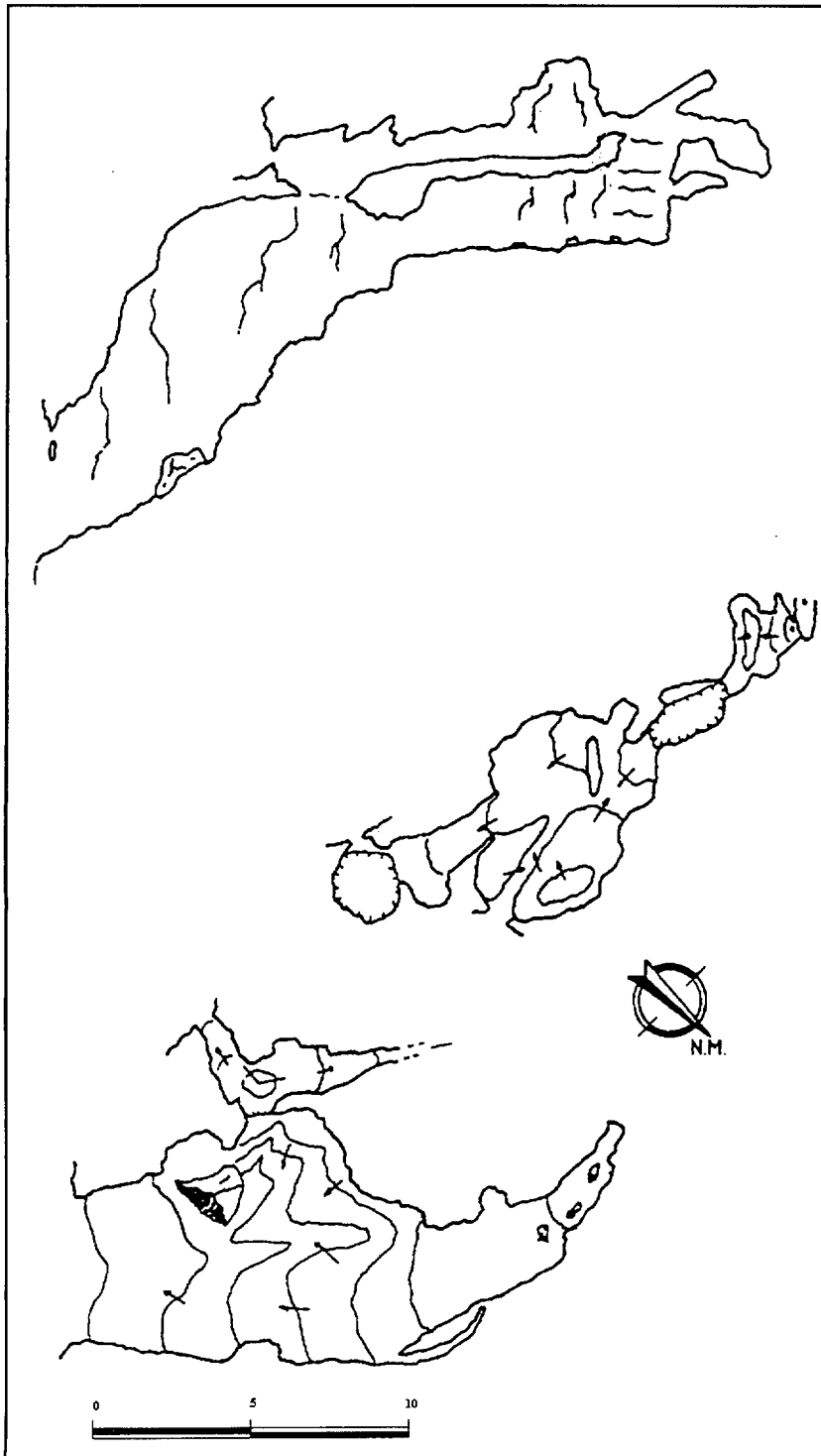

Fig. 20
Coves santes de dalt.

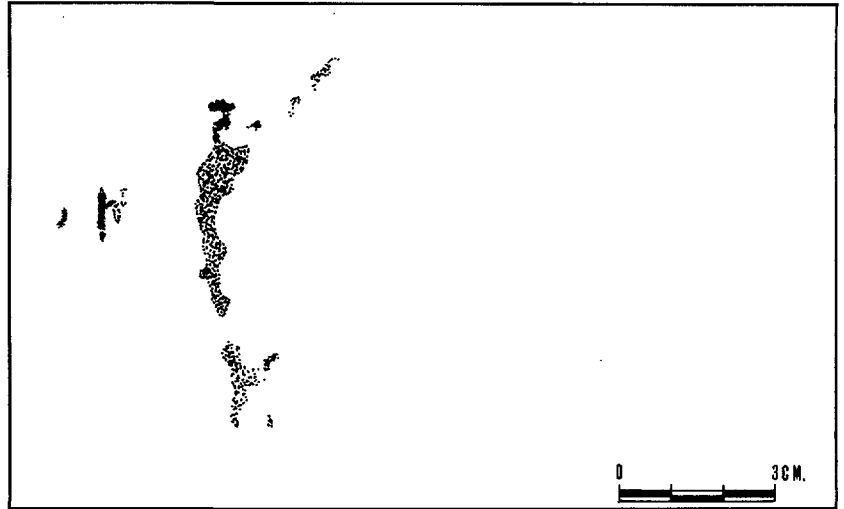

Fig. 21
P1 – Coves santes de daft.

esvorancs. Podria tractar-se d'una representació humana del tipus ancoriforme.
 II.4.- Figura humana ancoriforme pintada en roig, amb un dels braços molt perdut per esvorancs.
 II.5.- Restes d'una barra obliqua en roig molt alterada per esvorancs i erosió.

PANNELL III. (fig. 25).

III.1.- Possiblement antropomorf en "Φ" o de braços en ansa de gran grandària. La pintura és roja obscura però passa a ataronjat clar en molts punts.

3.- Paral'lels.

Al'igual que vam fer en referir-nos a Migdia, la freqüència d'aquests motius i l'abundància de representacions similars a les comarques pròximes aconsellen centrar-nos en aquestes àrees a l'hora de cercar paral'lels.

A excepció feta de les restes mal conservats del pannel I i algunes barres del pannel II, la resta pertanyen a representacions d'antropomorfs en "Φ", ancoriformes, amb braços d'oreneta o amb cames en zig-zag.

Els antropomorfs en forma d'oreneta són els que tenen un major nombre de paral'lels. Estan representats a Penya Escrita, La Sarga, Barranc de la Fita, Barranc de l'Infern, Pinós, Petxina i Barranc de Carbonera (Hernández et al., 1988 i Hernández i Segura, 1985).

Els ancoriformes no són abundants i segons Acosta són més propis de regions interiors. De fet, els paral'lels més pròxims estan al Barranc de Carbonera (Beniatjar).

El motiu en "Φ" és de gran grandària i per a la seva confecció s'ha utilitzat pintura roja obscura que en alguns punts passa a l'ataronjat, per la qual cosa també se n'ha suggerit la pertinença a l'estil Macroesquemàtic, tanmateix, el lamentable estat de conservació ens impedeix qualsevol consideració al respecte i hem optat, de moment, per la seva inclusió en l'art Esquemàtic.

El que major interès desperta és l'antropomorf amb cames en zig-zag. Es tracta d'un motiu descrit per Acosta (1968), que Beltran i Pascual (1974) consideren com el més antic dins d'un procés evolutiu. Els paral'lels més pròxims els trobem en la propera Cova de la Catxupa, on entre un nodrit grups de

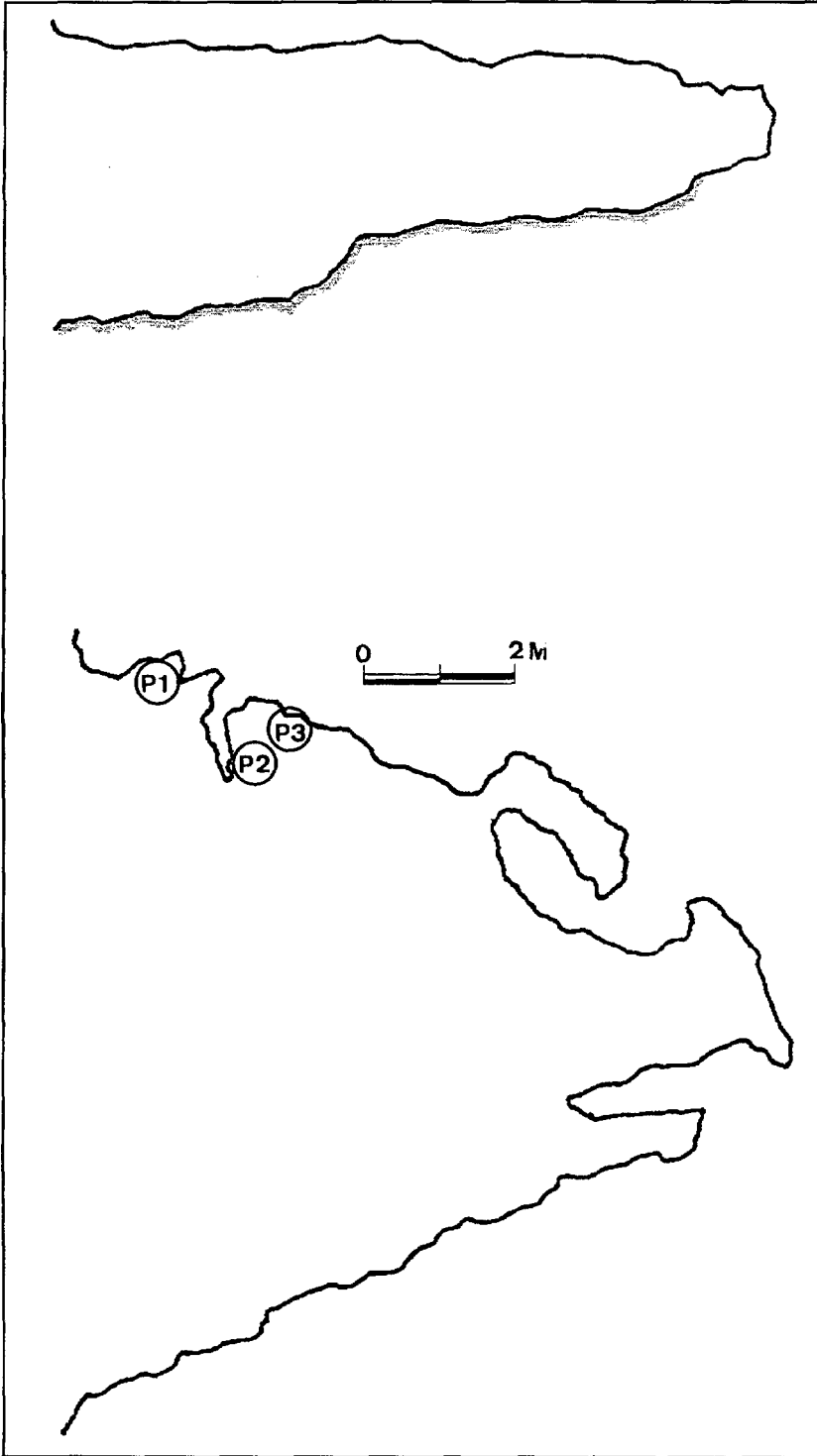

Fig. 22
Coves santes de baix.

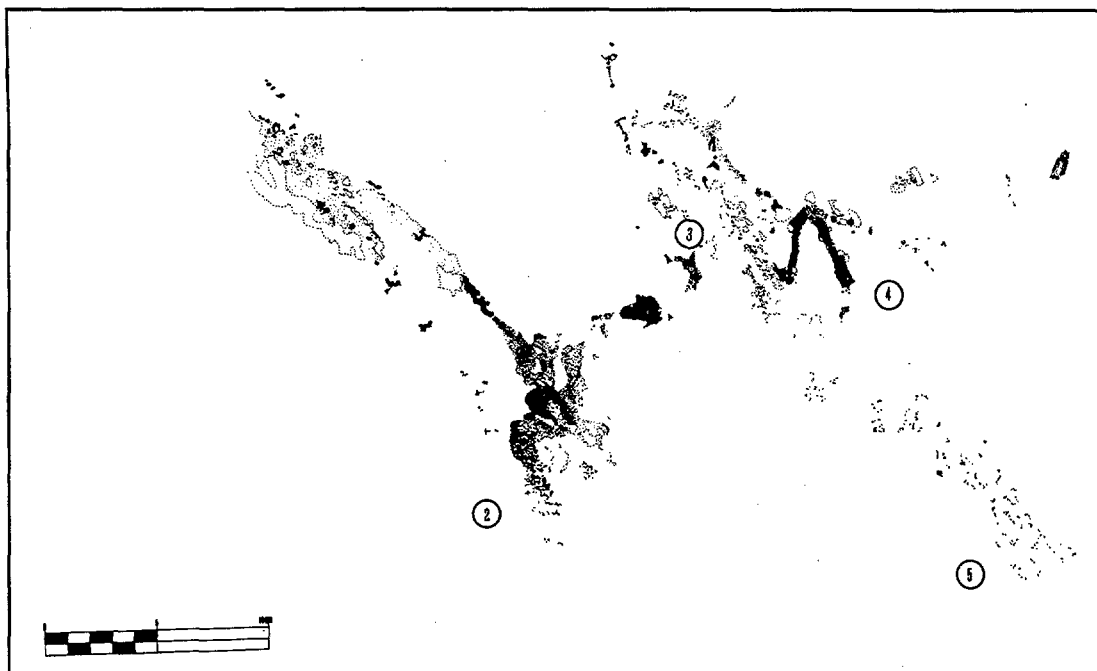

Fig. 24
Panell II.

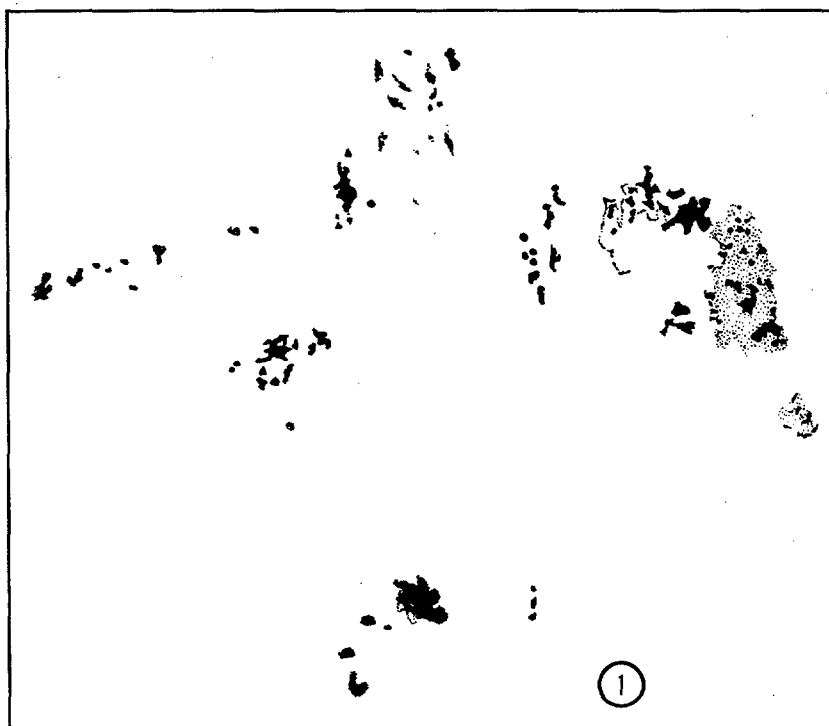

Fig. 25. Panell III.
Coves santes de baix.,

representacions llevantines destaquen dos arquers amb similar representacions de les cames (Hernández, Casabó i Gisbert en premsa), que poden estar formant part d'una escena de ball. El fet que a La Catxupa es tracte de motius d'estil llevantí recolzaria la tesi de Beltrán.

També apareixen motius semblants al Calvari (Beltrán i Pascual, 1974), Barranc de Carbonera (Hernández i Segura, 1985), El Sabinar (Carbonell, 1969), La Solana de las Covachas (Alonso, 1980) i a la Cueva de la Vieja (Breuil, Serrano i Cabré, 1912).

4.- ABRIC DEL PASTOR 2 (XÀBIA).

1.- Localització Geogràfica i Descripció de la Cavitat.

L'Abric del Pastor és una petita cavitat situada a la vessant sud del Montgó, al peu d'un petit faralló roquís situat en una cota més baixa que l'arrancada de la gran paret meridional d'aquesta muntanya (fig.2).

A l'Est de l'abric principal s'obri una petita balma d'apenes tres metres d'amplària per altres tants de profunditat on es troben les pintures.

2.- Descripció del pannell.

PANNELL I.

I.1.- Conjunt de set taques informes de pintura roja de tipus llevantí cobertes per concreció.

I.2.- Restes d'un traç vertical, en roig, de tipus llevantí, la major part del qual està sota una concreció calcària.

I.3.- Tres taques en roig alterades per concrecions calcàries i esvorancs.

I.4.- Conjunt de set taques de color roig, que també estan alterades per concrecions.

Consideracions finals.

Al llarg d'aquests fulls hem anat presentant una sèrie de nous jaciments que completen la visió de l'art postpaleolític a les comarques del nord de la província d'Alacant. Del seu estudi es desprèn la importància que tingué el Montgó com a aglutinant de l'hàbitat prehistòric i la conveniència d'incrementar la seva prospecció.

Al Montgó existeixen representacions d'art llevantí i esquemàtic, si bé les primeres es redueixen a simples taques molt alterades per concrecions i esvorancs, per la qual cosa la major entitat la tenen els motius esquemàtics del Migdia i Coves Santes de Baix.

Dins de l'estil esquemàtic s'han emprat dos colors el roig i el negre. Amb el segon s'han realitzat les representacions més complexes i la tècnica és molt més depurada, amb perfils ben delimitats i sense corriments.

A Migdia el roig se superposa al negre, el seu repertori formal és molt més reduït i els motius representats són més senzills. De fet, la major part de les representacions fetes amb pintura roja es limiten a barres, digitacions o a sèries de traços curts paral·lels.

El color negre s'usa amb major profusió, i encara que també hi ha motius simples, la majoria de motius complexos i totes les associacions o, fins i tot, escenes es van fer en aquest color.

Una altra diferència important la trobem entre Migdia i Coves Santes de Baix. A Coves Santes s'utilitza sempre el color roig, però els motius disten molt dels de Migdia. En aquest cas són, en la seva majoria, antropomorfs i de major

grandària.

Desconeixem si tals diferències responen a qüestions cronològiques o estan relacionades amb un suposat ús diferent d'ambdues cavitats. Migdia és una necròpolis eneolítica, mentre que a Coves Santes no s'han documentat eixes pràctiques. En qualsevol cas, la sola constatació d'aquestes diferències és un motiu per reflexionar, que hauria de recolzar-se en l'excavació d'ambdues cavitats.

Sembla cada dia més evident que els conceptes d'art "llevantí" i "esquemàtic" que tant arrelament han tingut en la bibliografia s'haurien de revisar, perquè no semblen ser ens tan homogenis, sinó més bé una amalgama de tècniques i estils que van més enllà dels conceptes simplistes de "naturalisme i esquematització" que se'ls atribueix. La qüestió sembla irresoluble, perquè, en desconèixer el significat de les representacions, no podem saber amb certesa si les diferències responen a una simple qüestió tècnica o són fruit de canvis socials i espirituals més profunds.

Aparentment l'art esquemàtic és conceptual, simbòlic i, fins i tot, abstracte, però no pot negar-se que també existeixen escenes, com el grup de quadrúpedes a la correguda del pannel X de Migdia i associacions de motius com ocorre amb els dos pectiniformes, el oculat i el antropomorf del pannel I de Migdia.

Per una altra banda, no és infreqüent que un determinat motiu es repetesca constantment dins un jaciment fins a arribar, fins i tot, a ser únic. Aquest devia ser el cas de Còves Santes i ens pareix versemblant que existesca una vinculació entre les representacions i l'abric on es van fer que vaja més enllà del mer suport escènic.

Des d'aquesta perspectiva, i encara que es tracte d'un actualisme insostenible, és suggeridor observar la bona presència d'estel·lifformes i oculats a Migdia i vincular-los al propi nom de la cavitat, que és coneguda així per haver servit de rellotge solar als agricultors durant centenars d'anys. En efecte, quan el sol no deixa cap ombra al barranc i penetra profundament a la cavitat és el mig dia solar.

Per tant, ens sembla convenient incidir en aspectes diferents del propi estudi formal i tecnològic de les manifestacions artístiques prehistòriques i començar a cercar agrupacions significatives de determinats signes, la seva extensió geogràfica i freqüència amb la que apareixen en determinades regions. També podria aportar nova informació l'estudi de les manifestacions artístiques d'un abric que les relacionés amb les característiques físiques del propi abric i la geografia de l'entorn. Es tractaria d'esbrinar si determinats motius tendeixen a aparèixer en determinades parts de la cavitat, si es repeteixen associacions o si les cavitats amb estel·lifformes tenen una orientació concreta.

ADDENDA

Recentment, amb posterioritat a la redacció de l'article, s'ha publicat un sorprenent estudi (Beltrán, 1995) sobre Catxupa i Migdia, que no compta amb la corresponent autorització de la Direcció General del Patrimoni Artístic per realitzar els calcs oportuns.

Amb independència del contingut de l'article que reflexa sempre el bon fer del Dr. Beltrán, és lamentable que s'actue d'aquesta manera sense respectar la normativa vigent i al marge de la tasca dels investigadors que ja treballaven a la zona.

BIBLIOGRAFIA.

- ACOSTA, P. (1968) *La pintura rupestre esquemática en España*. Salamanca.
- ALONSO TEJADA, A. (1980) El conjunto rupestre de la Solana de las Covachas, Nerpio (Albacete). *Instituto de Estudios Albacetenses* 6. Albacete.
- ALONSO, A.; GRIMAL, A. (1989) Últimos descubrimientos de pinturas rupestres en el sur de Albacete y noroeste de Murcia. *XIX Congreso Nacional de Arqueología*. Castelló. Saragossa.
- APARICIO PÉREZ, J. (1982) *La Cova de les Calaveres. Benidoleig*. Serie de Trabajos Varios del S.I.P. 75. València.
- AYALA JUAN, M.M. (1984) Contribución al estudio de los ídolos oculados del Sureste Español. *El Eneolítico en el País Valenciano* pp. 151-156. Alcoi.
- BALDELLOU, V.; PAINAUD, A.; CALVO, M.J. (1988) Los covachos pintados de Lecina superior, del Huerto Raso y de la Artica de Campo (Huesca). *Bolskan*, 5 pp. 147-174. Osa.
- BALLESTER TORMO, I. (1945) Ídolos oculados Valencianos. *Archivo de Prehistoria Levantina*, II. pp. 115-141. València.
- BELDA, J. (1931) *Excavaciones en el monte de la Barsella, término de Torremanzanas (Alicante)*. Memorias de la Junta Superior de Excavaciones Arqueológicas 112. Madrid.
- BELTRÁN, A. (1972a) *Las pinturas esquemáticas de Lecina (Huesca)*. Saragossa.
- BELTRÁN, A. (1972b) *Los abrigos pintados de la Cañica del Calar y de la Fuente del Sabuco en el Sabinar (Murcia)*. Saragossa.
- BELTRÁN, A. (1982) *De cazadores a pastores. El arte rupestre del Levante español*. Madrid.
- BELTRÁN, A. (1990) Las figuras "seminaturalistas" y los signos geométricos de los abrigos del "Forau del Cocho" en Estadilla (Huesca): Problemas de torno al arte esquemático. *Archivo de Prehistoria Levantina XX*. pp. 279-298. València.
- BELTRÁN, A. (1995) El arte rupestre prehistórico en el Marquesado de Denia y problemas de la etapa postpaleolítica en esta zona. *Real Academia de Cultura Valenciana. Serie Histórica*, 15. València.
- BELTRÁN, A. i PASCUAL, V. (1974) *Las pinturas rupestres prehistóricas de La Sarga (Alcoy), El Salt (Penáguila) y El Calvari (Bocairente)*. Trabajos varios del S.I.P. nº47. 57p. València.
- BERNABEU, J.; MARTÍ, B. (1990) El País Valenciano de la aparición del neolítico al horizonte campaniforme a Aragón/Litoral Mediterráneo. *Intercambios culturales durante la Prehistoria*. pp.213-234. Saragossa.
- BOLUFER MARQUÉS, J. (1987) Las pinturas esquemáticas de la Balma del Barranc del Palmeral a *XIX Congreso Nacional de Arqueología*. Castelló.
- BREUIL, H.; SERRANO, P.; CABRÉ, J. (1912) Les peintures rupestres d'Espagne. IV Les abris dels Bosque a Alpera (Albacete). *L'Antropologie XXIII*. París.
- BREUIL, H. (1933-1935) *Les peintures rupestres schématiques de la Péninsule Ibérique* vol. I-IV. Lagny.
- CACHO QUESADA, C. (1982) Nuevos datos sobre algunos materiales del Tossal de la Roca (Vall d'Alcalà, Alicante). *Trabajos de Prehistoria* 39. Pp. 55-72. Madrid.
- CACHO QUESADA, C. (1988) Tossal de la Roca. Vall d'Alcalà, La Marina Alta. *Memòries Arqueològiques a la Comunitat Valenciana 1984-85*. 105-111. València.
- CACHO, C.; RIPOLL, S. (1987) Nuevas piezas del arte mueble en el Mediterráneo español. *Trabajos de Prehistoria* 44. Pp. 35-62. Madrid.

- CARBONELL ESCOBAR, J. (1969) Dos nuevos abrigos con pinturas rupestres de el Sabinar (provincia de Murcia). *Archivo de Prehistoria Levantina* XII. Pp. 19-26. València.
- CASABÓ BERNAD, J (1990) Avance al estudio de nuevos yacimientos paleolíticos y epipaleolíticos en el noroeste de Alicante. *III Congrés d'Estudis de la Marina Alta*. pp.13-29. Dénia.
- FERNÁNDEZ MORENO, J.L. i GÓMEZ BARRERA, J.A. (1991) Dos nuevos abrigos con pinturas rupestres esquemáticas en "el Cubillejo"(Valsonsadero, Soria). *Soria Arqueológica 1*. pp. 103-120. Soria.
- FIGUERAS PACHECO, F. (1945) Panorama arqueológico de Jávea. *Archivo Español de Arqueología XVIII*. pp. 1-33. Madrid.
- FLETCHER, D. i ALCACER, J. (1958) El Castillarejo de los Moros (Andilla, Valencia). *Archivo de Prehistoria Levantina 7*. pp. 93-110. València.
- FUMANAL, M.P.; VIÑALS, M.J. (1989) El litoral de Xàbia: contrastes morfológicos y genéticos. *Xàbiga 5*. pp. 7-16. Xàbia.
- GALIANA, M.F.; TORREGROSA, P. (1996) Nuevo hallazgo de pintura rupestre postpaleolítica en la provincia de Alicante (España). *I.N.O.R.A.* pp. 5-7. Foix.
- GRANDE DEL RÍO, R. (1987) *La pintura rupestre esquemática en el Centro-Oeste de España (Salamanca y Zamora)*. Diputación de Salamanca. Serie de Prehistoria y Arqueología 2. Salamanca.
- GUTIÉRREZ, J.A. i ÁLVAREZ, J.L. (1986) *Las pinturas rupestres esquemáticas del Sésamo, Vega de Espinareda (León)*. Centro de Investigación y Museo de Altamira. Monografías nº12. Madrid.
- HERNÁNDEZ, M. et al. (1988) *Arte rupestre en Alicante*. Alacant.
- HERNÁNDEZ, M.; FERRER, P.; CATALÁ, E. (1991) Tres nuevos yacimientos con pinturas esquemáticas en Alicante. *Alberri 4*. pp. 31-61. Cocentaina.
- HERNÁNDEZ, M. i CENTRE D'ESTUDIS CONTESTANS, (1984) Pinturas rupestres en el Barranc del Bosquet (Moixent, Valencia). *Lucentum III*. pp. 5-22. Alacant.
- MARTÍ OLIVER, B. (1977) *Cova de l'Or (Beniarrés, Alicante)* vol. I a Trabajos Varios del S.I.P. nº 51. València.
- MARTÍ OLIVER, B. (1983) La Muntanya Assolada (Alzira, València). *Lucentum II*. pp 43-67. Alacant.
- MARTÍ, B.; HERNÁNDEZ, M. (1988) *El neolític valencià. Art rupestre i cultura material*. València.
- MATEO SEGURA, M.A. (1991) Las pinturas rupestres esquemáticas del Abrigo de la Fuente, Cañada de la Cruz (Moratalla, Murcia). *Caesaragusta 68*. pp. 229-239. Saragossa.
- PELLICER, M. (1964) El Neolítico y el Bronce de la Cueva de la Carigüela del Piñar (Granada). *Trabajos de Prehistoria XV*. Madrid.
- PÉREZ, J.M.; GALIANA, M.F. (1990) Nuevos hallazgos de arte rupestre en la Marina Alta: el abric del Seguilí (Alcalalí, Alicante). a *III Congrés d'Estudis de la Marina Alta*. pp. 49-54. Dénia.
- RIPOLLÉS ADELANTADO, E. (1990) Nuevos hallazgos de arte rupestre en las estribaciones de la Sierra calderona. *Saguntum 23*. pp. 89-108. València.
- SAN NICOLÁS DEL TORO, M. (1984) Aproximación al conocimiento de los ídolos tipo Pastora: los oculados en Murcia. *El Eneolítico en el País Valenciano*. pp. 165-174. Alcoi.
- SARRIÓN MONTAÑANA, I. (1990) El yacimiento del Pleistoceno Medio de la cova del Corb (Ondara, Alicante). *Archivo de Prehistoria Levantina XX*. pp. 43-78. València.

- SIMÓN GARCÍA, J.L. (1987) Xàbia a l'Edat del Bronze. *Xàbiga* 3. pp. 7-36. Xàbia.
- TOPPER, U. i TOPPER, U. (1988) *Arte rupestre en la provincia de Cádiz*. Historia 8. Diputación de Cádiz. Cadis.
- VILLAVERDE BONILLA, V. (1981) El Magdaleniense de la Cova de les Cendres (Teulada, Alicante) y su aportación al conocimiento del Magdaleniense mediterráneo peninsular. *Saguntum* 16. pp. 10-35. València.
- VILLAVERDE BONILLA, V. (1984) *La Cova Negra de Xàtiva i el Musteriense de la regió central del Mediterráneo español*. Trabajos Varios del S.I.P. n°79. València.
- VILLAVERDE BONILLA, V. (1985) Hueso con grabados paleolíticos de la Cova de les Cendres (Teulada, Alicante). *Lucentum* IV. pp. 7-14. Alacant.